

९३
९

९३
९

ग्रन्थनामः	॥ मेत्रावरुणी यो पानिषद्दीपिका ॥
कारिनामः	॥
विषयः	॥ अद्वैतवेदान्तम् ॥

902

Mytravaruniyo Upanishad Deepika
Adhyatam.

93/9

म२

१

ॐ नमः श्रीविघ्नवल्ली विनाशनायगणपतये प्रणम्य रामं प्रणतामयप्रदं गुरुं स तथा कृष्णमुखं स
दात्मनः मेत्रायणानां नमोऽस्तु रथितः प्रसाधविष्णोः परमपदेऽप्ये ब्रह्मयज्ञोवा एष रत्याद्या
मेत्रायणानामुपनिषत्तत्त्वाः पूर्वकांडेन संबन्धः का वतुष्टयारमे पूर्वस्मिन् ग्रंथेने कानिकमण्य
ग्रिहोत्रादीनि विहितानि तानि बोद्धा वच फलार्थं जग्याश्रुतानि यद्यपि तथापि न परमपुरुषार्थं
यापयवसितानि यतः साधकफलानि तानि साध्यानि तं यत्कृतकं तदतिव्यमिति मिति निग
मात् श्रुतिश्चात्र भवति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवामुत्र जितो लोकः क्षीयत इति यदि
ह वा श्रयनेवं विना हत्पुण्यं कर्म करोति तद्वा स्यात्तां कृत्स्नीयत एवेति च तथा यो वा एतदक्षरं गार्ग्य
विदित्वा स्मिन्लोके जुहोति यजते तपस्यते ब्रूनि सैह स्रवेर्वाण्यत वदेवा स्यत ब्रूवतीति च त
स्मात्स्वभावतो नित्ये निरतिशयपुरुषार्थार्थः सोमिलषितसाधनोपायप्रदर्शनाय प्रवर्तमा

राम

१

अथ राक्षसिबु ज्येष्ठमिष्ठाप्रकर्मा नुष्ठानादितरांशु ज्ञात करणस्य

मानो वेदो नादि भव परंपरा नुभूतानेक विषय वासना वासितांतः करण वासना परवशा तया प्रवर्तमानं वि
षयासक्तमानं संप्रति सहसा विषय प्रवणता परावर्तनेन परमपुरुषार्थरूपा विद्या निवृत्तिपरमानं दवि
र्भावसाधनप्रत्यगात्मतत्त्वं ब्रह्म प्रवणता मापाद्य परं ब्रह्मात्मतत्त्वं बोधयितुं मशकुवन्नादौ कर्माण्येव
पुरुषार्थसाधनतयोपदिशति पुनस्तत्रैव निष्ठां संपाद्य तन्निष्ठस्य नित्यनेमिस्तिके कर्मानुष्ठानप्रभाव
तः शनैः शुध्यमानांतः करणस्य नित्या नित्यवस्तु विवेकवत्तरहामुत्रार्थभोगरागशून्यस्य शमदमादि सा
धनवतो मोक्षमात्राकांक्षिणोधिकारसंपत्तिमालक्ष्य प्रत्यगात्मतत्त्वं ब्रह्माधारोपायवादव्यायेनावग
म्य स्वयं वतेनैवावगमेन सह तस्मिन्नेवात्मतत्त्वं ब्रह्मणि विलीयमानो ब्रह्मात्मभावद्वयसत्यज्ञानानंता
नंदैकरसमवतिष्ठति तदतिपूर्वोपरीभावेन कर्मज्ञानकांडयोर्हेतुहेतुमद्भावः संबद्धः सिद्धः तदनेन व्या
ख्याद्योत्तरकांडस्य विषयप्रयोजनाधिकारिणोद्विजाः विषयस्यैवात्मतत्त्वस्यैव दांतेतरमाना सिद्धत
या व्याख्येयग्रंथप्रतिपाद्यतार्था सिद्धेति सिद्धानुबन्धवत्तुष्टयमिमं ग्रंथं पदशो यथा मतिग्राह्यास्यामः

पूर्ववयनादिकर्मात्मातंतश्चाग्रिहोमात्रिरिक्तानांसर्वेषां यज्ञकृतानां साधारणं तावता सर्वाण्येव कर्माणि पु
 लक्षणात्वेन ग्रहीतानि तथा च सर्वेषां कर्मणां परमात्मज्ञानजन्योपकारकत्वेन परमपुरुषार्थहेतुत्वं दर्श
 यितुं श्रुतिः प्रवर्तते ब्रह्मयज्ञो वा एष यत्पूर्वेषां वयनमिति यदिदं सर्वेषां कर्मप्रकरणोक्तानां वयनादिस
 र्वकर्म एष ब्रह्मणः परमात्मनो यज्ञो यजनं सृजनं प्रसिद्धं यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञे नैव यज्ञं संतनोतीति श्रुत्यंतरात्
 -प्रवचनग्रहणं यस्यां शाखायां प्रथमकांडे वयनस्यामानात् सर्वविहितानि सर्वाणि कर्माणि पर
 मेश्वरार्पणबुद्ध्या फलासक्तिपरित्यज्यानुष्ठेयानीति तात्पर्यार्थः तथा च भगवानाह ब्रह्मण्यथायक
 र्माणि संगंत्य क्तो करोतियः लिप्यते न स पापेन पन्नपुत्रमिवांभसेति यस्माद्ब्रह्मसृजनार्थमेव सर्वकर्म
 तस्माद्यज्ञमानश्चिन्वेता न ग्रीनात्मानमभिधायैतु इति यज्ञमानः कर्मण्यधिकृत एतां सर्वे क्तान् ग्रीश्चि
 त्वाऽग्रिवयनांतं सर्वकर्म यथाधिकारं निर्वृत्य तत्प्रभावत्वात्तः करणशुद्धिः सन्नात्मानं प्रत्यंच वक्ष्य
 माणलक्षणमभि-अमितः सर्वात्मब्रह्मभावेन ध्यायेन्निरंतरं चिंतयेदित्यर्थः -प्रवक्ता प्रत्ययनिर्देशो

कर्मणां वयनं

२३

समाविष्टं गीगायतनमातुरं रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् इति इत्यथ एवमुक्तेर्युक्तश्लोकः
पुंववनमिति शौ शेषं स्पृष्टव्यो हि विषया अनर्थं अपि मत्तमिराधर्मिणि भूतात्मन्यथा इव स्पृहणीया
इवास्थिताः संगीकृताः न त्वेते स्पृहणीया इति योजना कुत इत्यत आह भूतात्मा येषां सकोपेष्वासे कस्तु
परमपदं स्वैस्सर्वं धामनस्मरेत नानुसंदधीतेत्यर्थः एवं विधं भूतात्मना स्वरूपं ब्रह्मादिसंबन्धं तं सममा
लोच्य न स्मिन्नभिमानस्यात्यः श्रेयो धिनेत्यभिप्रायः २ तदेवं वैराग्या य भूतात्मनः स्वरूपमुपवर्णयिष्यामीम
स्य ता गोपायं पृष्टमुपदिशति अयं वा स्वल्बस्य प्रतिविधिर्भूतात्मनो यदेद विद्याधिगमः स्वधर्मस्यानुवर
णं स्ताश्रमे ध्वेवानुक्रमणं स्वधर्मस्य वा एतद्व्रतं संवशाखे वा पराण्यनोर्द्धभागून् वत्यन्यथा वा डिः तेष्व
धर्मो मिहितो यो वेदेषु न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमीत्यवत्यामे ध्वेवानुस्यस्तपस्वी वेत्सुत्यता इत्येतदयुक्तं ना
नपक्वस्यात्यज्ञाने धिगमः कर्मसिद्धिर्देवत्वमुदाहृतपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्सं प्राप्यते मनः मनसः प्राप्यते

अ २ ३ ते ३

स्वात्मना ध्याननिवर्तित इतीति अस्य भूतात्मनो अयं वाच्यः अयमेव खलु प्रतिविधिः प्रतिविधानं प्रतिविधिः
 ध्यानात्मप्रहाणोपायः कोऽयं यद्येवं वेदविद्याधिगमो वेदद्वारा विद्याया आत्मतत्त्वविषयाया अभिगमः
 सम्यक् प्राप्तिरित्यर्थः कथं विद्याधिगमो वेदादित्यपेक्षायां विविदिषंति यज्ञेनेत्यादि श्रुत्यंतरविनियोगानुरो
 धेन स्ववर्णाश्रमविहितधर्मानुष्ठानप्रभावकृतस्वातंत्र्यशुद्धि विनीतज्ञानाधिगम इत्यभिप्रायेणादौ ब्रह्म
 रंगादिकर्माणि विदधाति स्वधर्मस्येत्यादिना स्वधर्मः स्वधर्मः आवश्यकं कर्म तस्यानुष्ठानमनुक्रमेणानुष्ठानं
 न एतदेव स्पष्टयति स्वाश्रमेष्वेवेति यस्य वर्णाश्रम आवेत आश्रमाविहितानि च आश्रमेष्वेव विहितानां कर्म
 णां तेन तेन वर्णेनानुक्रमेणानुष्ठानमिति यदेतद्वै प्रसिद्धं स्वधर्मस्ववर्तनविद्याः प्रपराणिकाम्यादीनिकर्मा
 णिसंवशात्तेव तृणशलाके वा दहनीत्यर्थः एतदुक्तं भवति येन यच्छ्रुते कर्तुं तन्न तस्य हि तसाधनं किं नु
 तस्य वर्णाश्रमस्यैवाश्रमे यो धर्मो विहितस्तस्य हि तसाधनं तेन सोऽनुष्ठेयः काम्यादिनुमुपुष्टुराहेयमिति
 -अनेनोक्तप्रकारस्वधर्मानुष्ठानेन उर्ध्वभाकसंसारिमंडलादुपरिमदसंसारिवल्लनदूर्ध्वमुद्यते ऊर्ध्वमूलोऽत्र

क

वाङ्मात्राश्चोक्तः सनातनः तदेवश्रुतं तद्वदुक्तं तदेवामृतमुच्यते तस्मिन्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्च
नेति श्रुत्यंतरात् तदूर्ध्वं ब्रह्मभजनं तदूर्ध्वं भावसुज्ञानवानभवतीत्यर्थः अन्यथा स्वधर्मातिक्रमणो काम्यक
मनिष्ठायां वा वाङ्मनोऽन्तरकादिस्थानमवाप्तीनां नैकामित्यपुरुषार्थवाभजेतेत्यर्थः संसारमंडलान्नवावर्तत
इत्यभिप्रायः उपसंहरति एष स्वधर्मो यो वेदेष्वभिहितो वर्णाश्रमनिर्बंधनो न काम्यादि स्वधर्म इत्यर्थः यद्यपि
काम्याद्यधिकर्मकामिनः स्वामिलघितसाधनत्वात् स्वधर्मो भवति तथापि न तत्स्वरूपा विभावहेतुरिति न मुख्यं
तस्य स्वधर्मत्वं स्वर्णाश्रममात्राधिकारकस्तद्धर्मश्च न शुद्धादि परंपराया स्वस्वरूपा विभावहेतुरिति मुख्यं इति
भावः उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रष्टव्यं न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमी भवति केवलं तत्तदाश्रमलिंगधारणमा
त्रादाश्रमी भवति तस्य स्वरूपतोपुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थाहेतुत्वाच्चेति भावः ननु किमिदं यमाश्रमधर्मे विनि
यतः क्रियते तपसैव ब्रह्मविद्योदयसंभवात्तपसा विद्येत महदिति वचनादिनिवेस्य तदप्याश्रमधर्मा

मात्राः

विराध्यवसाधनं न तद्विरुद्धमपीत्याशयेनाह अमेधेवेति - आश्रमेधेव^न वस्थएवानाश्रमस्थएव तपस्वीवाधमि
 कोवेत्याद्युच्यते यत्तदेतदयुक्तमिति योजनं ननु तत्र तत्रात्मज्ञानसाधनेषु तपोविधानमनर्थकं स्वधर्मानुष्ठा
 नादेवात्मज्ञानसिद्धेरित्याशंकायामाह नानपस्कस्येति - अतपस्कस्य वैधाकायशोषणरहितस्यात्मज्ञानेना
 धिगमोनाधिगमनं - आत्मज्ञानं प्राप्नोतीत्यर्थः न केवलमेतावत्किंतु कर्मसिद्धिर्वाकर्मफललाभोवातस्य न
 स्य न स्यादित्यर्थः - अस्मिन्नर्थे संमतिमिव श्लोकमुदाहरत्येवं ह्यहं न तपसा स्वधर्माचरणेन तदविरोधि
 वैष्णवादिनिक्रामवृत्तविशेषालक्षणवरणालक्षणेन वसत्वं सत्त्वगुणप्रधानं विरुद्धाप्यते विशुद्धसत्त्व
 तालम्पत इत्यर्थः तस्मात्सत्त्वान्मनुः संप्राप्यते मनुजेनेनेति मनोविवेकविज्ञानं तस्मान्न मनसो मनना
 दात्मा पूर्णं तत्परं ब्रह्म हि निश्चितं स्थाप्यते - आत्मतत्त्वसाक्षात्कार एवात्मप्राप्तिरित्यात्मस्वरूपत्वादत आ
 त्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः को यमात्मेत्याह यमास्वाप्राप्यसाक्षात्तत्त्वं निवर्त्तते पुनः संसारमंडले भूना
 त्माभावाद्यनावर्त्तते मुच्यते इत्यर्थः इदानीं मुक्तसाधनज्ञानैराश्रित्यमिव संपाद्योपायोपेयभावेनात्मसा

क्षात्कारे समुच्चयेन विधत्ते अस्ति ब्रह्मेति विद्याविद्वद्ब्रह्मधारमिदमित्येवैतदाह यस्तपसा पहतपा
 प्मा ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः सुयुक्तो जसं विंशति तस्माद्द्विधा तपसा विंशत्या वोपलभते
 ब्रह्मेति यो ब्रह्मविद्याविद्वद्विषयां विद्यां श्रवणमननक्षणां वेत्ति सोऽस्ति ब्रह्मा खंडमश्नुते न दत्तकं ब्रह्मा
 स्तीत्यब्रवीत् प्रमाणयुक्तिजं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म प्राप्ति साधनमित्युक्तवानित्यर्थः ब्रह्मधारमिदमित्येवैत
 दाह यः तपसा पहतपापैति तथा ब्रह्म ज्ञानं दत्तपः एवापि तपोपि साधनमित्यर्थः एतत्तपसो ज्ञानसाध
 नत्वमाहु उक्तवान् ब्रह्मविदिति यस्मादर्थे तपसा हितमित्येव ध्यासेनेन अपहतपाप्मानि वृत्तकल्मषः यः
 सः ब्रह्म श्रवणादिना ज्ञाति तस्मात् तप एक साधनमित्यर्थः ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः सुयुक्तो ज
 सं विंशति यति तथा ॐ मित्येवैतदो मित्यक्षरं ब्रह्मणः परमात्मनः महिमा एव प्रभा एव रत्याहु उक्तवान् तस्माद्यो
 मुमुक्षुः संयुक्तः संकुसमाहितः सन्न अजस्रं निरंतरं विंशति यति विंशत्येवैतदाह यः परमात्मानं विंशत्येदित्यर्थः
 तमनुः कृत्यं तं प्रजिहति बुवतो न्यत्र कथं तदुपलभ्यते अस्तीत्येवोपलभ्यते इति यस्तपसा सर्वोक्तं

मे.दी.

३२

पहलपायाविश्रुतसत्त्वः सत्वेन दिदंत पोयथात्मानरूपं ब्रह्मद्वारमेव ब्रह्मप्राप्तिद्वारमागदुपकारकं भव
तीत्याहेति मध्यग्रंथयोजना यः पुनः सुयुक्तः सततमध्यात्मयोगनिरतं ॐ मित्यजस्रं चिंतयति स एतद्विंशनालं
वनमोकाररूपं ब्रह्मणो महिमा हास्यं आविर्भूतं ब्रह्मेवेति दिव्याहेति योजना सर्वमर्थज्ञातं वाचकशब्दसंभिन्न
त्वात्तस्मिन्नवगम्यमानं ततो न दृश्यं कश्चिदस्ति वाचकशब्दमेवाश्रयतद्यथा शं कुना स वाणि पर्वणि स तेणान्य
वमोकारेण सर्वावाक्यसंतृणोकार एवेदं सर्वमिति श्रुतेरौकारान्नातिरिच्यंते सर्वोकारेपि स्फुरणावगुंठित
त्वात्ततो न्योस्ति स्फुरणं व सर्वस्य नामरूपात्मकस्य ब्रह्मेवास्मै वास्यज्योतिरिति श्रुतेरात्मा ब्रह्म अयमा
त्मा ब्रह्मेति श्रुतेः तथा च प्रणवेन ब्रह्मानुसंधानं ब्रह्मणोः साक्षात्कारहेतुरिति प्रणवाथनुसंधाननिष्ठो ब्रह्म
दित्युक्तं भवति एवं त्रिधा विभक्तं साधनमिदानीममुदित्ये विधत्ते तस्मादिति अत्र त्रयाणामेवामेकस्मिन्पुरुषे
योगपद्यासंभवादवश्यं भाविनिक्रमेण होत्रयवागूपाकवदर्थक्रमो द्रष्टव्यः तथा च प्रथमं तत्पत्तपो ब्रह्मवि
द्याश्रवणादिलक्षणा ततः प्रणवेकनिष्ठेति क्रमेण साधनत्रयवानुब्रह्मोपलभेतेत्यर्थः इदानीमुक्तं सा
धनत्रयातिशयवतः परमफलकथनं सर्वकं साधनत्रया विधेः प्राशस्त्यपब्रह्मविरक्तौति सर्वस्य परम

राम

३२

भवत्यधिदेवत्वं देवेभ्यश्चेत्यक्षय्यमपरिमितमनामयं सुखमश्रुतेय एवं विद्वाननेन त्रिकेण ब्रह्मोपासति सर्वं ध्या
यन् ब्रह्मणो परस्परिणामात्सिद्धं ब्रह्मणो वापरः परमात्परं ब्रह्म एता गति भवति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः इदं
मुख्यफलकथनं ब्रह्मैव देवत्वमवतीत्यादि श्रुत्यंतरं तर्हि हिरेण्यगर्भोऽस्मि यस्मात्परमेष्ठितीत्यानां कुन
दिन हि सोऽयमेवेत्याहो धिदेवत्वमिति देवेभ्यश्च देवोऽप्यधि उपरि पदेवत्वं सर्वदेवाधिपतित्वं तदप्ययमेतावती
भवतीति योजना अश्रुत इति वावक्ष्यमाणेन बान्धवः इति शब्दः प्रदर्शनार्थः देवाश्च यमेव भवतीत्येवं विध
मस्य माहात्म्यमित्यर्थः किं वा क्षयमविनाशि अपरिमितमिति विशेषणमविनाशित्वसाधनं यापरिमितं देश
तः कालतः स्वरूपतो वा परिच्छिन्नं तद्विनाशिदृष्टं यथा घटादि इदं तु तद्विपरीतत्वादक्षय्यमित्यर्थः सांसारिक
कसुखवदस्य सातिशयपारतंत्र्यः स्वसंभेदशंका आवृत्तये विशेषणमनामयमिति एवं भूतं यत्सुखं तदश्रु
तेषां प्रोतिभुंक्त इति वा क इत्यपेक्षायामाह एवं विद्वाननेन त्रिकेण ब्रह्मोपासति इत्यर्थः पुनरपि फलान्त
रमिदं ब्रह्मसाक्षात्कारनोत्तरीयकामुपाधिवृत्तिमुपन्यस्यति अथ येऽपरिपूर्णोऽभिभूतोऽर्थरहितश्च ते वैवमुक्त

रसात्मनेवसायोऽप्युपेतीति - अथास्यमवस्थायास्यं परिपूर्णं पूर्णात्मा सन्नेवात्मभूते ब्रह्मणेवसायोऽप्युपेतीति
 मुपेतीति संबन्धः सायुज्योपगमनप्रकारमाहावशिष्टे पदे ये भूतपरिणामे देहेन्द्रियादिलक्षणैर्यं विद्वान्पूर्वप
 रिभूत आत्मसात्कृतोरथितश्चरथं प्रापितोरथित्वं च प्रापित इति यावत् ते वै वै ते भूतपरिणामे वा एवेति छेदः
 वात्राद्युपये तैरपि मुक्त एवेत्यन्वयः ५ तु शब्दः पुनर्वधशंका व्यावृत्त्यर्थः - आत्मनेवेत्यादि व्याख्याते एवमात्मा
 नात्मना सत्त्वं मात्मतत्त्वं ब्रह्मज्ञानं च समाधत्तमुपश्रुत्य किं कृतवन्तो बालस्त्रिया इत्यपेक्षायां तद्वत्तमनुवदन्ती
 श्रुतिः लब्धविद्यैः शिष्यैर्गुरौ कर्तव्यमुपादशति ते हो ब्रह्मगवन्तमिवाद्यसीत्यमिवाद्यसीति पुनर्वचनमादराय
 - प्रमिवादी - प्रमिवदनशीलः - आभिमुख्येन श्रोतृणां प्रभुत्वपयं न तत्त्ववदनस्वभावोसि कृपयेव सर्वोपदेष्टासि
 नास्मद्गुणापेक्षयेत्यर्थः एवं गुरुमभिपूज्य किं कृतवन्त इत्यपेक्षायां गुरुपदिष्टसर्वार्थविधारणोक्त्या तं प्रसादय
 तः पुनं किं विन्नो गतं दृष्टं ध्येयप्रतिपत्तिनिगमनमनः समाधानार्थमित्याहानिहुतमस्मात्तेन द्युक्तं मन
 सीत्यथोत्तरं प्रश्नमनुवृत्तीतीति हे भगवन् द्युक्तं भवता एतदस्माभिर्मनसि स्वचित्तेनैव थावदानुपूर्वमेवातिहुतं धृतं

अत्रास्माकं नास्ति संशय इत्यर्थः - प्रथमं शानीमुन्नरमितः परमस्माभिः करिष्यमाणं प्रश्नमनुब्रूहि कथयेत्पूवुरिति प्र
वेणान्वयः कोयं प्रश्नः स एव अतमित्युक्ता आहुः - प्रप्रिविद्युदादित्यः कालोयः प्राणोन्नं ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्येके च म
मिधायंती केऽन्यं श्रेयः कतमोयः सोऽस्माकं ब्रूहि तितानहो वावेतीति एके ध्यायिनो न्यश्च मिधायंति अन्यमन्यमि
ति वीष्माद्रष्टव्या एकेष्वादीनामेकैकमभिधायंतीत्यर्थः एकेनोपां ब्रह्म परमात्मैश्वर्यमानमर्थं ध्यायंतीत्यर्थः अत्र
कतमः पक्षः श्रेयः श्रेष्ठश्रेयस्कर इति वा मः पक्षस्तवाभिमतः श्रेयस्तेन स एवास्माकं श्रेयान्तमस्माकं त्वं ब्रूहीति
एवमिति योजना यद्वासत्वं विज्ञानं नूयः श्रेष्ठः पक्षस्तमस्माकं ब्रूहीति योजना तानहो वावेति श्रुतिवचनमुक्ता
र्थ ५ श्रेयोर्धिभिरग्रादयो वा प्रत्येकं पृथक् पृथक् ध्यायाः परिपूर्णं ब्रह्म वा ध्येयमिति पृष्टः प्रज्ञापति सर्वत्र ब्रह्मेव
पररूपेण स्वरूपेण बोधायं श्रेयोर्धिभिर्नाग्रादिस्वरूपमेवोपास्यं तदुपासनायाः अल्पफलत्वादित्यभिप्रेत्याग्रा
दीनामपि न ब्रह्मणोर्थं तरत्वं मस्तीति प्रतिपादयन्नुपासनाय वदस्थामुपदिशतीत्याह ब्रह्मणो वावेनाश्रयास
नवः परस्यामृतस्याशरीरस्य तस्यैव लोके प्रतिमोदतीह योयस्यानुभक्तस्तेर्वस्याहेतीति एता अग्रादि लक्षणा

ब्रह्मणा वा द्रव्यं च एवाग्राः श्रेष्ठास्तनुकोमूर्तयः ब्रह्मेवाग्रादिरूपेण विभाव्यते तस्तेषु ब्रह्मबुधोपासनं युक्तमि
ति भावः किंलक्षणस्य ब्रह्मणो रतुचने परस्य सर्वकारणस्य सर्वाधिष्ठानभूतस्येतियावत् अतएवामृतस्य नि
त्यस्य अशरीरस्याविभाविरोभावधर्मवर्जितस्य ब्रह्मणो एतास्मद्वरतिपूर्वेण संबन्धः एवं चेद्यस्येतास्तनुवन्तदेव
ब्रह्मोपासनामलं न दृष्ट्वा योपा न मे तत् आह तस्यैवेति योथेदेवोवा न्यायस्य पूर्वोक्तानुगतागविषयीकृतस्त
स्यैवेह लोके प्रतिमोदतीति प्रतिमोदने प्रतिमोदनं करोति सर्वस्यैवं लोकप्रसिद्ध्या हेतुधरयोजना योय
स्यानुगतागयोगो न मेव लोकाः प्राणयन्तनुसंरतिवप्रसिद्धं लोके तथा च ब्रह्मणो गोचरत्वा निराकारत्वात् तस्मि
त्साक्षान्नो निरोधं कर्तुमशक्नुवतां प्रथममग्रादिदेवतास्तेव पथाह विब्रह्मदृष्टोपासनं श्रुतिषु परिषत्
इत्यभिप्रायः यदा तस्यैव ब्रह्मणो ह लोके प्रतिमा मूर्तिरुदेति उदेत्यग्रादिरूपेण तथा च येषां दिवसोपासक
स्यानुषक्तः स ते देवं ब्रह्म प्रतिमा रूपं मुपासीते तेषां हेतियोजना अग्रादीनां देवानां ब्रह्माग्रतनुत्वं साध
यति ब्रह्मविलिखितं वा वेसवमिति इदं सर्वं ब्रह्मवाच्यं ब्रह्मेव विलिख्य न्वयः तथा च श्रुत्यांतरं सर्वं विलिख्य ब्रह्म

तज्जलानिनिशांतनुपासीतेति - प्रस्यार्थः सर्वमिदमध्यात्ममधिभूतमधिदेवं वारोधं जगद्ब्रह्मेव सत्तु नात्र संश-
 यः कार्यः कुतश्च येषां हेतुमाहुतज्जलानितीति तस्माज्जायत इति तज्जलमिच्छीयत इति तस्मै तेनानि =
 निवेष्टत इति तदन्नं अमलो पञ्चानंदसः इति शब्दो हेतुर्थः तस्माद्ब्रह्मणो जातत्वात् तस्मिन्नेव लीयमानत्वात् तदा
 अपजीवनत्वाच्च तदेवेदं ब्रह्म यथा मृत्युवर्णाद्युत्पत्तिस्थितिर्लयाद्यदकुंडलादयो मृत्युवर्णाद्यात्मकास्त ४
 ये मे तस्मान्नथेति यद्येवं सर्वमेव ब्रह्मणः शरीरं तथापि यत्त्वस्मादुत्कृष्टत्वेनाभिमतं तदुपास्यं देवादिमनु-
 ष्याणां पुत्कृष्टत्वेनाभिमतं अत्रादयश्च जीवनहेतुत्वात् तथाभिमानयोग्या इत्यतस्ते ब्रह्मणो ग्राह्ये न वर्तन्ति
 ब्रह्मदृष्टोपास्यत्वाद्वा या वास्या अग्राह्ये न वर्तन्ते अभिधायेदर्थेनेत्रिक्रियाश्चात्र साभिः सहेवोपर्युपरि
 लोकेषु चरत्यथ कृष्णैर्क्षय एकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्येति याः काश्चिद्वास्याः वासयोग्याश्चात्रेयाहीः ब्रह्म-
 णो ग्राह्ये न वर्तन्ति योजना अस्मिन् यक्षेदेष्टा विमं धीच्छांदसो नाब्रह्मबुद्ध्याभिधायेदर्थेनेत्रिक्रियाश्चात्र साभिः
 नयेत् प्रतिमासु बाह्यदृष्टे वा निष्क्रियाश्च तज्जुपास्यदेवताया अभिमानेनात्मपरिच्छेदाभिमानेनाभावि

तत्

॥ तस्मात्तत्रैवास्तीति अभिधायेत् ॥ महाजस्य ब्रह्मणो यावमाः कश्चिद्ग्राह्यस्तन २

वे. दी.
मे ३५

३२

= कदेवताया आत्मभावः पादनेनाह ता एतद्गम्यादिदेवतात्वं च निरुपयानपरित्यजेत् वशाद्दोषानाश्च निरु-
वानां वसमुदायः तथा च क्रतुं तं तं पथायथोपासते तदेव भवतीति देवो भूत्वा देवान् प्येतीति च यतएव
देवात्मभावमया ब्रह्म तनुभूता देवता उपासना अतस्त्वा मि ब्रह्म तनुरुप देवताभिः सहैव तदेकाग्रप्राप्येति याव-
त् उपर्युपरि लोकेषु जनतपः सत्यलोकेषु चरति उपासना नारायणलोकफलविकल्पः तत्र तत्रोपास-
ना फलानि तत्तदेवतात्मना भुंक्त इत्यर्थः यद्यप्येव देवतात्ममात्रं दृष्टिस्तदाभोगातेषु न रिहावर्तते अप्रतीका-
लं वनात्रयतीति वादो यथा शक्तिशायान् - प्रथमदिब्रह्मण्यग्रहं ग्रहोपासकस्तदा रुक्तेक्षये रुक्तेक्षसर्व-
देवतात्मनः सर्वलोकस्पृहिरण्यगर्भस्य क्षये अवसाने संपूर्णब्रह्मरूपः सत्पुरुषस्पर्शस्पर्शपरब्रह्मण-
एकत्वं वेति सा मुञ्चमेव सा युञ्जमेति गच्छति कममुक्तिमुपेति इत्यर्थः - प्रप्राप्तः प्रपाठकसमाप्त्यर्थः - अ-
त्रेयं व्यवस्था कार्यकारणोपाधिद्वयविलापनेन प्रत्यगेकरसनया ब्रह्मध्यायत इहैव साक्षात् मुक्तिः प्राप्त-
फलशेषभोगादहं स्थितावपि समुक्त एव यः पुनः कार्यकारणब्रह्मोपासकः स ब्रह्मण्यग्रहं ग्रहा ब्रह्मलोक-

स्य ४

३५

मे. दी.

२६

७९
अभायुस्तं विश्वक्रीडारतिप्रभुः नमः शान्तात्मने तु भूमौ गुह्यतमाय च अविंशपाप्रमेयाय अनादिनिधना
यवेति ब्रह्मादिरण्यगर्भः प्रजापतिर्विशट् अद्यने उपजीमते सर्वे रिति वा अन्ति सर्वस्वात्मनुपसंहरति वा अ
नेमन्नमदावरातीत्यतः तथा वक्रत्यंतरं अद्यने स्तिवभूतानि तस्मादनुत्तदु अतश्च विभवं वरावरं अथ वस
वात्मकत्वे पितृमयुतो प्रयुत निज स्वभावः कूटस्थ एवेत्यर्थः स्वो अर्थः स्वार्थः पुरुषार्थो धर्मादि चतुष्टय रूपः सा
भाविकः प्राकृतिकः स्वस्वप्रकृत्यनुसार्यर्थस्तयो रुभयोर्निमित्तं लोकस्य त्वं विवस्वतो वरे बहुधा संस्थिति
र्नामा मार्गेण त्वन्निष्ठता भवतीत्यर्थः अथवा स्वार्थे स्वाभाविके र्थे वैलोक्य स्या संस्थितिं प्रवृत्त्यादि निष्ठासा
त्त्वयित्वप्यायतेत्यर्थः विश्वस्येष्टेति विश्वे रास्तस्य संवृद्धिः । न हि विश्वं नम्यदिति शंका यामाह विश्वात्मे
नित्वमेव विश्वमित्यर्थः यतो विश्वकर्म कृतक्रियते तत्कर्म विश्वोत्सं कर्म कार्यं करोतीति विश्वकर्म कृत्
विश्वोपादानत्वादिश्वात्मेत्यर्थः यद्वा विश्वेश्वरत्वे हेतु विश्वात्मेति विश्वस्यात्मा स्वरूपं तत्रापि हेतु विश्वक
र्म कृदिति अतः कारणत्वात्स्वकार्यं विश्वं स्थौप्यं तन्नियमयन्नवस्थितो विश्वेश्वर इत्यर्थः भोक्तारो जीवा

व्या १

३६

अनेमविष्यंतीतिशंकांवारयति विश्वमुगिति योविश्वस्यभोक्ताप्रसिद्धः सोपित्वमेवेत्यर्थः किंच त्वमेववि
 श्वमायुसर्वस्यसर्वमायुर्जीवनं प्राणरूपेणवासर्वायुः तथाचक्रत्यंतरं यावद्यासंस्मृरीप्राणोवसतिताव
 दायुरिति किंवदुनात्वमेवविश्वक्रोशरत्योप्रभुवत्स्वोपकरणाप्रीतिः क्रोशतन्निरपेक्षाआंतरप्रीतीरतिः
 तयोस्त्वमेवस्वतंत्रः समर्थइत्यर्थः शांतात्मने कूटस्थस्वरूपायगुह्यतमायवावामगोत्राय अर्वित्यायांनरिद्रि
 याविषयाय अप्रमेयायवाह्येन्द्रियाविषयाय अनादिनिधनायनित्यसद्रूपायेत्यर्थः वकारात्स्वयंप्रकाशाप
 वेत्यर्थः इतिशब्दोर्मंत्रसमास्यर्थः १ मंत्राणामारंभेत्वंब्रह्मात्वंचविष्णुरित्यादिनाब्रह्मादिदेवतात्वंप्रत्यक्
 प्रकब्रह्मणउक्तंनत्रब्रह्मादीनांतत्वांतरत्वात्कथमिहसंस्कारिरितिशंकानिरासायोत्तराश्रयः प्रवृत्तेन
 तत्रैकएवयथोक्तश्चिरात्तोस्वमायागुणोत्तरवस्थामेदैश्वर्येकोनेकविशेषोनेकविधक्रियाप्रवर्तकोनत
 त्वमेदः काष्ण्मीतिदर्शयंती अतिब्रह्मादित्रिमूर्तिभावेनास्यात्मनउपासनंविधानंप्रथमंमूर्तित्रयम
 पदेशनिमित्तमाह तमोवाइदमग्रआसीदेकंतत्परे सोरितविषमप्रयात्तेतद्रूपंवेरजस्तद्रजःसत्त्वोति

त्वं

मे. ही

३७

दि ४

चतुर्थी

विषमत्वं प्रयात्येतद्देसत्वरूपं तत्त्वमेवेति रसः संप्राप्तवैवर्त्तोऽशोयं यश्चेत्तामात्रः प्रतिगुरुषः क्षेत्रज्ञः सं
कल्पाध्यवसायाभिमानलिंगः प्रजापतिर्विश्वे तस्य प्रागुक्ता एतास्तनव इति इदं ब्रह्म विष्णु रुद्रादिकमप्ये
सष्टुपक्रमेण कृतमो वैतनम एव तमोगुणप्रधानमायामात्रमेवासीदेकमेकीभूतमेतन्मिथ्यं कृतं नाम रूप
मस्वंतमोमात्रमासीत्यर्थः एतेनासत्कारणवादोऽसत्कार्यवादश्च सुदृष्टः इदं तमश्चासीदिति सामाना
धिकरण्योक्तेरग्रश्चासीत् आसीदिति सत्त्वोक्तेश्च तत्किं सांख्येयमिति प्रधानं नेत्याह तत्परेत्यादिति तत्रम
परेकार्यकारणत्वातीते तत्कल्पना विधाने विदात्मन्या ऊवतीति यावत् अवेतनस्य तस्य स्वातंत्र्यानुप
पत्तेरित्यर्थः एवं जगतः प्रागेतः प्रागवस्थां वेतनपराधीनामुक्ता तत्प्रवृत्तेरपि तदधीनतामाह तत्परेणेति
तत्कारणं प्रविलीनकार्यवस्थं तमः परेण विदात्मनानिष्ठानभूतेनेति तं वेति तं तच्चेतन्यामासं योपपन्न
बीजमिव सलिलादिमसित्यर्थः विषमस्याप्रयुक्तिरूपमुच्यते नमिदं बीजं सामान्यं न स्यात्प्रागेतद्विलक्षणं प्र
यातिकाशेऽनुविंदेत्यर्थः यद्यपि मायाया कृताविद्यादिना दृष्टाव्यस्य कारणस्य नित्येव वेतनमप्यसिद्धं नित्यमेव

भवती

३७

[illegible]

३८

म २

दित्यर्थः तथा वक्तव्यं तर्हं नान्योन्योत्तिष्ठानान्योन्योत्तिष्ठोत्तानान्योन्योत्तिष्ठमंतानान्योन्योत्तिष्ठविज्ञानेष्वन
आत्मा तर्ह्येतदिति एतदुक्तं भवति किं कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मवादिनां ब्रह्मणः सहकारिभूतजगत्कारणवि
मर्शेति ध्यात्मयोगानुगता अप्रत्यक्षनूदेवा आत्मनो शक्तिस्त्वगुणैर्निर्गुणमिति त्रिगुणात्मिका माया व्याप्रा
क्तिरवधत्ताश्चेताश्चेतनरागा मंत्रोपनिषदि सा ब्रह्मणः सर्वकारणत्वनिर्वोद्धीशक्तिज्ञेनाधिष्ठीयमाना
गुणत्रयविभागेन यदा विकृता भवति तदा तदधिष्ठाता पितृत्वात् सत्ता स्फूर्तिस्त्वेतदनुक्तं नो विकृतस्त्वभव
ति तत्र त्रयथाविकारव्यपदेशोऽपि व्यपदिश्यते तत्रापि त्रिगुणात्मकेन कारणेनेश्वरान्तर्गतादिवाद्यैर्वा
पदिश्यमानः सत्त्वादीनामेकैकप्राधान्येन त्रस्तादिसंज्ञाभा भवति तदा तत्राविर्भूतगुणविशेषवत्तयास
उपास्यो व्यपदिश्यते गुणकार्यस्थूल सूक्ष्म शरीरोपाधिविशेषेण तदभिमानेन वायव्यक्रियमाणो जीवः क्षेत्रज्ञः
संसारदेवो मनुष्यस्ति उः स्थावर इति वक्ष्यपदेशाभा भवति अत्र सर्वत्र सर्वगुणपरिणाम एव विहात्मनो विशेषाभि
क्तिर्नान्यत्र सत्त्वस्वरजस्तमसं पक्विशेषा विशेषाभा विहात्मनो वभावविशेषतारतम्यात्तानक्रियाशक्त्यैव तान
म्येन सर्वज्ञमूढामूढादितारतम्यावभास इति एतमेवामिप्रायं विशदयति अथ यो ह्यवबुधावाप्ततामसोऽंशो सौख्यं

पर

३८

नामसोऽसौ लवारीणो यो यं रुद्रो यो रुद्रं लुवा वा स्यराज सोऽसौ सौ सद्रुद्रवारिणो यो यं रुद्राथ यो रुद्रं लुवा वा स्य सत्यि को शो सो स
उत्तरवारिणो यो यं विष्णुः १

सवा एष एकविधा भूत्वा षडैकादशधा दशधाः परिमितधा बोद्धुं न उद्धृतत्वा दूतं भूतेषु चरति प्रविष्टस्त
भूतानां मधिपतिर्वभूवा इत्यासा आत्मा तं बहिः आत्मेति - प्रथमं प्रकारं व्यवस्थितं सति - प्रत्यात्मनो यो ह
स्वस्ति संवाव एव य एवेति सर्वधः तामस सप्तमं प्रप्रधानां शस मउपाधिको विशेषः असौ सः हे व सवारि
णः को सो यो र्ग रुद्रः प्रसिद्ध इत्यर्थः एवमुत्तरयोरपि पर्याययो र्ग रिया सवा एष एकः स वै सर्वमां पादितः ए
ष इहानीमुपाध्यधिष्ठानं तेनोक्त एक एव रुद्रः ब्रह्मविष्णोः आत्मना त्रिधा भूतः कारणोपाधि मधिष्ठाय त्रिधा
भूत इत्यर्थः - षडधा पंचविधः प्राणि-आदित्यः सप्तक्षेत्रं द्रष्टुं त्रयः पंचभूतानि वेत्यष्टधेत्यर्थः एकाद
शो द्विधमेकदशकादशधा तत्रैव मनो बुद्धोर्भेदे सति द्वादशधा तत्र दिंद्रियवृत्तीनां मनंतत्वात्तदेवैना परिमि
तधा वा शब्दो विकल्पार्थः - अध्यात्मं वाधिभूतं वाधिदैवं वा पद्यत्किं विदसित सर्वमवभासयं सदात्मनां ना ना वि
ध उद्धृतो भिन्न उद्धृतत्वा देवभूतं भूत संत आत्मा भवतीत्यर्थः महद्भूतमनंतमपारमिति श्रुतेः एको विष्णु
महद्भूतमिति स्मृतेश्च यतो भूतेषु प्रविष्टो भूतावभासकतया भूतनिधेत्वेन तथा चानुगतश्चरति गच्छति

उप ४

त ३

भूतानिमासोत्पत्तउद्भूतत्वमभूतंभूतसंज्ञ-याव्याभवतीत्यर्थः महद्भूतमनंतमपारमिति श्रुतेऽपि निवृत्तना
 अतएवभूतवशितयाभूतानामधिपतिर्वभूवाधिष्ठायपालयितामेवव्यवहारदृष्टेत्यर्थः उपसंहारार्थउत्त
 रोभागः इत्येवमुक्तप्रकारेणासाः श्रुतोऽप्यात्मापथाव्याख्यातोऽतः साक्षिप्रमाणकत्वीदिरूपेणावहिश्चेश्वरका
 लदेवतादिरूपेणाविभाव्यतेनान्यदित्यर्थः प्रभास आदरार्थः प्रपाठकः समाश्रयेवा इतिमैत्रुपनिषदी
 षिकायांपंचमः प्रपाठकः ॐ योतः वहिस्सर्वजनेषु नित्यं वरत्तशोतेषु सुशान्तरूपः प्राणात्मनोतवहिर
 शुमालीरूपेणातस्मै सततं नमोस्तु नमोगुरुभ्यः सर्वभोग्येषां वरणसंस्मृतिः सद्योपनिषदेऽनुद्धेतत्वेप्य
 निमेषिद्यं एवमियताग्रंथसंदर्भेण विदात्मैक एव प्रत्यक्षरूपेणाविज्ञेयः स एव ब्रह्मादिरूपेणानेक
 विशेषावस्थोध्येयश्चेति मुंक्षयेक्षितार्थः सर्वदेवो नो मुक्तिश्च विदात्मसायुज्यप्राप्तिरभिहित इदानीमस्यै
 वविदात्मनो कथोपास्यत्वायानेकमाहूमानमाविं कुर्वन्ती ॐ मंदमध्यमाधिकारिविषयासोपासनाः सां
 वनाः अनेकप्रकाराविधातुं प्रवृत्ते उत्तरेण प्रपाठकेन तत्त्वज्ञाननिष्ठापेक्षितानि साधनाः अपि कानि विधि
 धातुं अस्य च तिलत्वान्नातीवात्र संगतयोपेक्ष्यते तथापि यथा मतिमूहमानोऽवशरणि व्याख्यास्यामः

तत्राध्यात्मादिभूतदेहब्रह्मांडोपाधिर्भाविदात्मानं क्रियाशक्तिप्रधानलिंगानुगतविदाभासामेदेन प्राण-आदि
त्याश्चेति द्विधाभेदं कल्पते नात्मनोपासनं विधातुमाह द्विधावा एष आत्मात्मानं विभर्त्ययं यः प्राणो यश्चासा आ-
दित्यो यद्वैवा एता अस्पृथाना अंतर्बहिश्चा होरा वै तो तो व्यावर्त्येतेरिति एष पूर्वप्रकृत आत्मा वै प्रसिद्धः सर्वश्र-
तिषु द्विधा द्विप्रकारेण आत्मानं स्वरूपं विभर्ति धेत्ते पात्यति वा प्रकारभेदमेव विशदयति यः प्राणो देहे पंचधा
त्मानं विभज्य स्थितो स्तीत्ययमेका विधा यश्चासा असौ ब्रह्मांडकरं उमध्ये जगदकासकतया वस्थितो स्ति आदित्यः
सो यमपरा विधेत्यर्थः अध्यात्मप्राणात्मना अधिदेवमादित्यात्मना ब्रह्मरूपश्चिदात्मा ध्येय इत्युपासनोक्तं
न विधिं सूचयन्नाहाथेति अथेदमुच्यते अस्यात्मन अंतः किं रूपो बहिश्च रूपो व्यावर्तते कथं च तद्वावर्त किं ५
नमित्येतद्विशदयति असौ वा आदित्यो बहिरात्मांतरात्मा प्राणो तो बहिरात्मका गंतोतरात्मनो नुमीयते ग-
तिरित्येवं साहाय्यं यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्मो भाधश्चो बहिरात्मना लब्धो आरुतवधुः सो तं गतात्मका ग-
त्या बहिरात्मनो नुमीयते मतिरित्येवं साहेति असौ प्रसिद्धो वै आदित्यः सूर्यो बहिरात्मा प्राणो तं गतात्मनः
मतो बहिरात्मन इयं बहिरात्मा कीतस्य युक्तेति यावत् तथा बहिरात्मका गत्या परिवर्तते नंतरात्मनः प्राणस्य

गतिरनुमीयते इत्येवमेव प्रकारं हियत आह - प्रागमज्ञोतोऽनयोर्न वास्तवो भेद इति शेषः - प्रथमाशयः सूर्यो हि
मेरुं प्रदक्षिणा कुर्वन्नहोरात्राभ्यां बुधोऽङ्गान्तं परिवर्तते प्राणोपि भासरूपेण देहांतं पश्चिमं गतित्तैकाहोरात्रसूर्य
गत्या प्राणस्यैकविंशति सहस्रसंख्या भासा भवति इत्यागमशास्त्रे प्राणपरिवर्तनमनुमीयते यद्वाज्ञानसंवा
त्सरपरिमितं हि पुरुषायुः सप्तशतं शतायुर्वै पुरुषायुः सप्तशतं इत्येव इति श्रुतिप्रसिद्धे स्थावकाले वप्राणांतः शरी
रांतः संवरति तत्रैकद्वित्रादिवर्षप्राणसंवरणपरिच्छेद आदित्यपरिवर्तनप्रवयाधीन इति तद्व्याप्राणग
तिरनुमीयत इति इदानीं मंतरात्मगत्या वहिरात्मगत्यनुमानप्रकारमाहाय्यमिति - प्रथमशब्दः पर्यायांत
रारंभार्थः यः कश्चिद्विद्वान्प्राणादित्यात्मदेही अतएवापहृतपापः प्रध्यात्मपरिच्छेदाभिमानासंगरूपपा
पनारहितो ततएवासाध्यक्षरं द्रियाध्यक्षः सेषु स्वतंत्रो नैन्द्रियपरवशात्सर्थः - अतएवावदानमनानिर्मल
चित्तः तन्निष्ठा तन्निष्ठसिन्नुपास्ये निष्ठातात्पर्यस्य सतन्निष्ठसत्तावृत्तवधुः बाह्यविषयव्यावृत्तेन्द्रि
यः स उरतिच्छेदः स एव तेनेति विपरितोयं य एवं विधो विद्वानेनेवांतरात्मका गत्या प्राणमेत्यावहिरात्मन आ

३

दित्यसगतिरनुमीयते इत्येवं ह्येति व्याख्यातं एतदुक्तं भवति - प्रध्यात्मा धिभूतयोः पिंडव्रह्मांडयोः स्वस्वमानेन
 शतवर्षाण्ययुः प्रमाणमित्यस्य समत्वादध्यात्मगत प्राणात्मगत्या शतवर्षाणि पिंडपरित्यागं लक्षणाया वहि
 रगत्तनोप्यादित्यस्य ब्रह्मांडपिंडपरित्यागरूपा गतिस्तन्मानेन शतवर्षाणि भवेदित्यनुमीयत इति अथवा
 या प्राणात्मनो गतिर्देहद्वारालक्षणा प्राणापानव्यापारैः क्रियमाणा तया वा ह्यात्मन आदित्यस्य ब्रह्मांड
 विधारणारूपो दयास्तमेयनिर्वर्त्त्य होरात्रव्यापारैः क्रियमाणा गतिरनुमीयते एतच्च प्राकृतजननबुध्यगोचर
 त्वाद्धिदृष्टिगम्यत्वमभिप्रेत्य विद्वन्मध्ये निर्दिष्ट इति द्रष्टव्यं एतयो रन्यतरस्य गत्यान्यतरस्य गत्यनुमानेन सयो
 पदेशस्तयोरेकगतिव्यतिरिक्तार्थ इति इदानीमनयोः स्थानभेदे गुणभेदवसिद्धवदनूद्यमतिहारतश्चित्तना
 र्थविधत्ते अथपएषो नरादित्ये हिरण्यः पुरुषो यः पश्यती मां हिरण्यवत्स्थो स एषो नर इत्युक्तर एवाग्नि
 नोत्तमतीति गुणान्तरविधानार्थमर्थो यथाहः य एष प्रसिद्धो नरादित्ये आदित्याख्यस्य मंडलस्य मध्ये हिरण्य
 यो हिरण्यय इति हिरण्ययोऽपि निर्मयो नर्यामी पुरुषः पुरुषाकाशदित्यदेवतांतरनुप्रवेशेन लब्धपुरुषोकार

४९

नी

इति यावत् को सो हिरण्यः पुरुषो यस्मां पृथिवी पश्यति इमां पितृभ्यः सुप्रलक्षणं त्रैलोक्यं सवमा सयतीत्यर्थः अ
स्य पुरुषस्य हिरण्यं ते निमित्तं स्वयमेवाह हिरण्यवस्थादिति हिरण्ये हिरण्यं तेनः संघातात्मके मंडले वस्था
नात्तदभेदेनावस्थितत्वादित्यर्थः बहुभागुरालोपमया पौरुषसर्गयोः रित्यवोपसर्गोऽवर्णलोपः पश्यत्य
मी हिरण्यवस्थादिति पाठः प्रामादिकः यदि सत्यस्तदा द्वितीयाथे प्रथमा विपरितोया इमां लोकां पश्यतीत्य
र्थः इहादीमस्या ध्यात्ममवस्थानमाह स एष इति यो हिरण्यं यं तस्य तया हिरण्यः पुरुषः उक्तः स एषोऽंतरे दे
हांतरे यत्तु सुकरं हृदय कमलं तस्मिन् हृत्पुष्करे एव आश्रितस्तत्रैव प्राकट्यमुपगतः प्राणात्मा सन्नमदनी
यमन्ति भुंक्ते विषयाश्चाशुदीनुपभुंक्त इत्यर्थः २ एवमादित्यमंडलांतरभिन्ने हिरण्यत्वादित्यगुणकं
रुषमनूद्य तस्य हृद्यंतर्वर्ति प्राणात्मभावं विहायेदानीमुक्त प्राणात्मानमनूद्य तस्यादित्यात्मभावं विदधाति
अथ एषोऽंतरे हृत्पुष्करे एवाश्रितो नमस्ति स एषो ग्रीर्दिवि श्रितः सोऽहः कालाख्योऽक्षयः सर्वभूतान्यन्नम
तीति अन्नमतीत्यंतोऽनुवादभागे आख्यातः स एष एवाग्निस्त्वादिविद्युत्तौ के श्रितः आश्रितः स्थित इत्यर्थः

कोयमग्निरिति तत्राह सौरः सूर्यतेजोरूपः स एव प्राणिनां कलना कालाख्यः कालमंति तो दृश्यः प्रत्य
 क्षागोचर एव स सर्वभूतान्येवान्नंता न्यति सर्वभूतानि संहारति इति शब्दो व्यवहारोपदेश समासार्थः
 यत्र पुष्करे स्थितो नमनीत्यध्यात्ममुक्तं दिविञ्जितो नमनीति बाधे देवं तदुभयस्वरूपजिज्ञासाया बाल
 सिल्पाः पृच्छन्ति कः पुष्करः किं यो वैतीति स्पष्टार्थः उत्तरमाह प्रजापतिः इदं वा वनमुष्करं यो यमाका
 शो स्येमाश्च तस्रो दिशश्च तस्त्रुपदिशो दलसंस्था आसमिति यो यं प्रसिद्ध आकाश इदं वाधिदमेव न
 तुष्करं यदध्यात्मं तुष्करमुक्तं तदिदमेवाधिदेवं प्रसिद्धमाकाशं नानयोः स्वरूपभेदोऽस्तीत्यर्थः तथा
 वाकाशमेव हृदये ब्रह्मांशं तरेव पुष्करमिति स्वरूपप्रश्नस्योत्तरमुक्तं किं मय इति प्रश्नस्योत्तरं वदन्
 हृदयपुष्करस्याहृदलमुपलं प्रसिद्धमिति मत्वाधिदेवं पुष्करदलान्याहास्येति प्रत्याकाशपुष्करस्य
 माः प्रसिद्धां योः प्राश्यायोः आग्नेयाश्च तस्त्रुपदिशो दलसंस्थाः दलत्वेन स्थिता आसं आसन्नित्यर्थः

तथा वरुदया काशवासा काशयोर्हृदय कमलगता हृदला नामष्टदिशां वा भेदो ध्येय रतिता मर्थार्थः एव
 मध्यात्मा धिदैवयोः प्राणादित्यपुरुषयोर्भेदेन प्रतीयमानस्थानगुणक्रियाणामभेददर्शनं विधाय पुनस्तौ
 वनूयसगात्रिष्यारुतिप्रणवावलंबनंतपोरुपासनं विदधाति = प्रवर्गविवरत एतो प्राणादित्या एता उपा
 सीतो मित्येतदक्षरेण व्याहृतिभिः सा विश्रावेतीति एतो प्राणादित्यो यथाख्यातो = प्रवर्गद्वयविवरतेष्वपि संनिहितौ
 वरुते हृदये वासा काशे वेत्यर्थः एतो उपासीत आयेत कथं ॐ मित्येतदक्षरेण एतेणाक्षरेण तत्त्वाह
 ति निर्भुवस्वरित्येतामिस्ति सभिः सा विश्रासवित् देवस्योपाय आत्म्यावेतीति शब्दं ॐ कारा घालं वनवि
 धुपसंहरणार्थः २ इदानीमुपासनात्नवनत्वे भोक्तृत्वाकारस्य तत्त्वप्रतिपादयिष्यंस्तत्त्वतयेतदुत्पत्तिप्रकारमा
 ह देवा वब्राह्मणो रूपे मूर्ते वा मूर्ते वाथ पशुर्नृतेन दस तं यदमूर्तेन तत्सत्यं यदसत्तत्त्वोति यदोतिः स आदि
 त्यः स वा एष ॐ मित्येतात्मा भवत्सन्नेधात्मानं अकुरुत ॐ मिति तिस्रो मात्रा एताभिः सर्वमिदं मोक्षं प्राप्नुवैवा नदुःख
 सीत्यां ह्यावेति वा-आदित्य ॐ मित्येवं ध्यायत आत्मानं पुं जीतेरति ब्रह्मणः परमात्मनो देवा वदे एवं ब्रह्मा

दी२

त्य

 १ रूपे १ विधाननयार्
 १ रूपते १

४३

अस्मिन् यद्यर्थमाह यद्भूततः उपोतिः प्रकाशस्वभावं । यत्तद्भूतोतिर्विज्ञानव्यस आदित्यः सूर्यः येन सूर्यस्तपति तेन तेन सूर्ये इति श्रुतिः ३

भ्यामिति रूपे निरूपके इत्यर्थः केने इत्यत आह मूर्त्तं च मूर्त्तं मूर्त्तं तावयव कार्यममूर्त्तं तद्विपरीतं च कारणं अथा
 नयो मध्ये प्रमूर्त्तं तदसत्यं वाचाभिर्णविकारो नाम ध्वेयमिति श्रुतेर्यदमूर्त्तं तत्सत्यं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रु
 तेर्यत्सत्यं परमार्थसत्यं सवधिष्ठानं तद्धुपरिवृटं सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तत्सत्यं स आत्मनि श्रुतेः स आ
 दित्यो वै एष ब्रह्म प्रकाशात्मकं ह्युमित्येते दाता अकारस्वरूपो भवत्प्रणवात्मनो दित इत्यर्थः अंकारो ह्यनु
 ताक्षरं प्रसिद्धं ते द्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्विकं चानुज्ञाना सोमित्येव तदाहति श्रुतेः आदित्यश्चानुज्ञा कुर्वन्नि
 दं जगतामुदेति स एवा सोऽतपतितमुद्गीयते प्राप्तीति मिति ह्येष स्वरत्ने तीति श्रुतेः एव प्रणवीभूतः स
 आदित्यः आदित्यो न प्रणवत्रेधात्रिप्रकारमकुरुत कृतवान् अं मिति शुभमिति तिस्रो मात्रा अवयवाः अ
 एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं वैवयथा दीर्घं तत्तु पुनिर्युक्तं तव प्रोक्तं दीर्घं तत्तव अं ता वै परीत्य न वा परस्परं सं
 योगविशेषेणैकीभूताः संतः पटवाश्च वाचा भवेत्येवं प्रणवात्मकं मयैवा शेषो न प्रोक्तं यावस्थानादहमेव
 प्रणवाश्चैव प्रोक्तं वा सिद्धमनो न्यक्ति विदित्येवं स्याह स आदित्यो मृतस्मात्तद्वै एष वै आदित्य अमितोकार
 एवेत्येव आपतयित्त यतद्देवा लखित्याः ध्यानशोध्यमाह आत्मानं प्राणप्रधानं प्रत्युच्यमादित्ये आदित्यं वात्म

श्री

तिर्यक्तंतुषुवा ४

इत्यसौवा आदित्य उद्गीथा उद्गीथावयव ऊंकार इत्यर्थः एष आदित्य एव प्रणवः शास्त्रांगभूतं ऊंकार इत्येवं हि आ
ह आंदोष्य क्रतिरित्यर्थः एवं कृत्वा महीकृतमादित्यं पुनर्विशिनष्टिगुणान्तरं विशिष्टतया ध्यानार्थमुद्गीथ
मित्यादिना चंदोगानामुद्गीथभक्त्यवयवत्वेनोद्गीथं बह्वानां शास्त्रांतप्रणवाख्यं प्रणोतारं प्रकर्षणत
त्तत्त्वमणं प्रवर्तयितारमन एव प्रणवाख्यमित्यर्थः भाः प्रकाशो रूपं स्वरूपं यस्य स भासरूपसंविगतानि
त्यनिवृत्तानि द्वाविद्यातमोरूपायस्मात्तं विगतं रूपं विजरां जगत्तदसदेकरूपमिति यावत् विमृत्युं विमत
मृत्युमविनाशिनं त्रीणि पदानि त्रिगुणस्य प्रमुमुक्षुणा व्याप्य प्राणारूपस्य भूभुवस्वरिति त्रैलोक्याख्या नोदित्युक्त
पस्य स त्रिपदसं त्रिपदं त्रीण्यक्षराणि यस्य कारोकारमकाराख्या निप्रणवरूपस्य स अक्षरं स अक्षरं पुनः पंच
धा ज्ञेयं वित्तयतो गुहायां देहकुहुरूपायां निहितं माश्रितं देहांतश्चरंतं प्राणपानादिरूपेण पंचधा ज्ञेयमि
त्यर्थः इत्येवं हि आह गुणविधा यिनी श्रुतिरिति शेषः एवं विशिष्टतमो मित्यनेनेन दुपासीतेति वक्ष्यमाणे
नान्वयः उक्तविशेषणस्यादित्यात्मनो भासरूपत्वं विशेषतो ध्येयमित्यभिप्रेत्य वाचा वाचकयोः परब्रह्म प्रण

४४
 एवमोः सारं सवितेति तन्मन्त्रमाविष्करोति उर्ध्वमूलमिति विकारातीतं परब्रह्ममूलमुपादानं तदेव मूलं स्व
 पतो निर्दिशति त्रिपादमेति त्रिपादस्यामृतं दिवा तिम्रभागप्रकाशितं विकारातीतं ब्रह्मास्पवाचप्रपञ्चस्य
 श्वशनामृत उर्ध्वमूलमित्यर्थः अस्मन्नाखा आकाशादयो विकाराभूत्पादयत्तादिपदेन वरावरग्रहः शिष्टप्र
 धं एवं लक्षणाः एको ब्रह्मांडलक्षणाः समष्टिपिंडो श्वशनामाश्वः पर्यंतं स्यात्पुनीति वाचासा नरेत्वादश्व
 त्संज्ञ इत्यर्थः यदेतदश्वसंज्ञं जगदेतद्ब्रह्मसोपादानत्वात् न ततो न्यदित्यर्थः तथा च काठके श्रुतिः उ
 र्ध्वमूलो अवाङ्मात्र एषोऽश्वः सनातनः तदेव श्रुतं तत्तद्ब्रह्म तदेवा मृतमुच्यते इति एतस्य सर्ववाच्यं
 तया सर्वात्मकस्य एतद्ब्रह्मणः एतत्तेजाः प्रकाशः सार इति किमित्युच्यते यदसा आदित्यो यो सा वादित्य प्रसि
 द्ध एतद्ब्रह्मणो जज्ञे इति योजनं सर्ववाचिष्ठानं ब्रह्म सारं तत्त्वत्कं सर्ववाचकाधिष्ठानं प्रणवसारं वा
 स्योपदिशति ॐ मित्येतदक्षरस्यैतदिति एतत्तेजो यदसा आदित्य इति पूर्वरा योजनं ॐ कारादित्यो ह
 कं मंहिमानमनूयोपास्यते सिद्धं मुनिहरति तस्मादिति एतत्प्राणादिकं तत्त्वमजस्रमुपासीते तिसंबंधः इ
 ति शब्दोपासनविधनुवादसमास्यर्थः प्रणवेनोपासनविधिस्तत्र येषां वामाहात्म्यो दिवा क्यमुदाहरति ४४

रको१

स्वेति अस्य प्रणवस्येकं श्लोक रूपो मंत्रः संबोधयिता माहात्म्य प्रकारा को विद्यते इत्येवं ह्यहं कठं प्रतिरित्यर्थः
तमेव श्लोकं किं विदधरमेदेन पठति एतदिति एतदेवाक्षरं प्रणवाख्यं पुण्यं पुण्यं पुण्यं पुण्यं कर्म सुप्रयुज्यमानं
मित्यर्थः एतदेवाक्षरं परंपरं ब्रह्म प्रकारा कं मोक्षदमित्यर्थः किं वदुना एतदेवाक्षरं तो त्वाममेष्टमैतदेवना
यदिति निश्चित्य तत्परः स नूयोपदिष्टुति अमुदयं वा मोक्षं वा फलं तस्य तद्भवत्येवैतत् ४ पुनरप्युपास्य स्या
त्स नो गुणोत्तरविधाना येन रोनुवाकः अथान्यत्राप्युक्तं न वत्येषास्य तनूयं मिति स्त्री पुंनं संकेतिलिङ्ग
वत्येषायां प्रिवागुणदित्या इति भास्वत्येषाथ वती रुद्रा विष्णुरित्यधिपतिवत्तैषां धैर्यगार्हपत्योदक्षिणाग्निहव
नीया इति मुत्स्यवत्तैषाथ क्रमजुः सामेति विज्ञानं वत्येषाथ भूभुवस्वरितिलोकवत्येषाथ भूतं भवं भविष्यं मे
ष्यत्येषाथ प्राणोऽग्निः सूर्या इति घृता पवत्येषाथान्नमा पञ्चद्रमा इत्याप्यायनवत्येषाथ रुद्रिमे नो रूका इति वेत
नवत्येषाथ प्राणोपा नो व्याना इति प्रणवत्येषेत्यतः ॐ मित्युक्तेने जाः प्रसिद्धा अर्चिता अर्चिताः भवेतीत्येवं ह्यहं
तदेसत्प्रकामपरं वा परं ब्रह्म पदो मित्येतदक्षरमितीति अस्य प्राणादित्यात्मन एवातनू स नुस्वनवती शिष्टवी
तीमा केत्यत आहु पातुं मिति तुंकाररूपा तनु उदात्ता नुदात्तस्वरितरूपवैस्वर्येणोच्चार्यमाणोस्वनवतीत्यर्थः

ओ१

दिलीकाल

प्रणवावयवेधकारादिषु एकैकं त्रिकं त्रिकं सवधवशो विभज्य प्रणवावयवविनः स्वनवत्याद्यात्मतामापाद्यतादृ
 कप्रणवतनुत्वेन प्राणादित्यात्मनस्तत्तद्रूपवैशिष्ट्ये यमिति प्रकरणार्थः येषां येष्वभावसिद्धाधर्मस्ते देवेषु
 तिस्रबोधोऽप्रक्षरार्थः इति यतः अतः अंमित्युक्तेनाक्षरेणाप्रसूताः स्वनवत्याद्यात्मनो अर्चिताः पूजितास्त
 ताः प्रविताः प्राणादित्यात्मनि विशेषणत्वेन समर्पिताः समारोपिताः भवन्तीत्येवं स्यादतमर्थप्रश्नश्च नितिरित्य
 त्वर्थः तामेव परति एतद्वा इति विषयत्वाद आचार्यः सत्यकामं अग्निं प्रत्याह सत्यकामं अंमित्येतदक्षरमिति
 यदस्ति एतदेतदेव वपां वसु-अपरं वसु इति विद्वानि परापरवसुज्ञानोपासनयोगालंबनमेतदेवाक्षरमित्य
 र्थः ५ एते प्राणादित्या एता उपासीतो मित्येतदक्षरेणा व्याहृतिभिः सावित्रावेति यत्तत्र मुपम्युसंतत्र प्रणवापे
 क्षितो विशेषः सर्वउक्तः इदानीं व्याहृत्येष्विति विशेषस्तदुत्पत्त्यादिप्रशंसनेनोपपादनीयत्वेनोपाकृता
 स्मृतेः प्रथा व्याहृतैर्दमासीत्सत्प्रजापतिस्तपस्तत्त्वानुयाहारद्वर्गवसरित्येषे वास्यप्रजापतेः स्वविद्यातत्
 त्वालोकावतीति स्वरित्यस्याः शिरोनाभिर्भुवोभूः पादा आदित्यश्चक्षुरिति अथेति व्याहृतिव्याख्याः प्रारंभार्थः
 इदं वै लोकां सर्वमव्याहृतमश्विनैर्ध्रुवेऽप्रासीत्सत्प्रजापतिरिति संबंधः सच्चिदानंदित्यसत्पंचभूतपरिण

रभ

वा३

दि१

तामात्मकमया हतमासीत्तदा सप्रजापतिश्चेलोकेशरीरो ब्रह्मा तपसा स्वाप्तागाहितसंस्कारो बोधकमालो व
नं कृत्वा भूर्भुवः स्वरितैव मनुष्याहारदनुक्रमेणोच्चारितवान्पादनाभिनिःप्रदेशनालम्भभूर्भुवस्वरितिक्रमे
णोच्चारितवानित्यर्थः एवं स्पृष्टोच्चारणो हेतुमाह एषेवलोकत्रयात्मिकास्य प्रजापतेः स्थविष्ठा स्थूलतमान
नृशरीरं यालोकवतीति सर्वा नुवाकेऽवोच्य धाहारः तत्र का व्याहृतिः किमंगवाविकेत्येतद्विभज्यते स्वरित्या
दिना प्रस्थाप्यताः एवं व्याहृत्युत्पत्तिरित्यदर्थोपदिश्य प्रकृतस्यादित्यात्मन उपपास्यतसंबंधं वर्तुं व्याहृति
शरीरप्रजापत्यवयवजातस्योपरि शान्ति आदित्यश्चरति सवंगिषु चक्षुषः प्राधान्यमुपपादयन्नादित्यं महि
करोति वक्षुषो यत्ताहि पुरुषस्य महती मात्रा वक्षुषा ह्ययं मात्राश्चरति सत्यं वै वक्षुः क्षिप्पवस्थिते हि पुरुषः स
वर्षेषु वरत्येतस्मात् भूर्भुवः स्वरितुं जातेन हि प्रजापतिर्विश्वात्मा विश्ववक्षुरिवोपासितो भवतीत्येव ह्यो हे
षा वै प्रजापतेर्विश्वभृतेनूरे तस्यामिदं सर्वमंतर्हन्मस्मिंश्च सर्वस्मिन्नेषांतर्हितेति तस्मादेवोपासीतेति पुरुष
स्य बहर्तुर्महती अपरिमिता मात्रा मीयते ज्ञायते इति मात्राविषयः मितिरेव मात्राविषयसिद्धिर्हि निश्चितं वक्षु
रप्यत्रा वक्षुरधीना उक्तप्रर्थलोकप्रसिद्धोपपादयति ह्यस्मादयं पुरुषश्चक्षुषा मात्राविषयांश्चरति ह्यस्या

नपिसमविषमदेशानपिप्रतिपद्यतेतश्चक्षुरायज्ञापुरुषस्यमहतीमात्रेत्यर्थः प्रजापतेर्मुख्यांगत्वेनादित्यं स
 ह्येकत्वेदानोसाश्चादेवप्रजापत्यात्मतासंपादयति सत्यमिति वेप्रसिद्धं बभूवः सत्यं बभूव इत्यस्य सत्यत्वप्रसि
 द्धः प्रजापतिरपि सत्यं सत्यदात्मकत्वे लोकाशरीरत्वादतश्चक्षुरादित्यासत्यमित्युक्ते सत्यात्मा प्रजापतिरादित्य
 इत्युक्तं भवतीति भावः बभूवः सत्यत्वमुपपादयति अक्षिणिति चरत्यविसंवादितादिप्रसिद्धमेतदित्यर्थः
 उपसंहरत्येतस्मादिति उक्तं द्वेनोरित्यर्थः अनेन हि व्याख्यातया तयादित्यात्मनोपासनेन विश्वं बभूवः सूर्य इव वि
 श्वात्मा प्रजापतिरुपासितो भवतीत्येवं स्याद कश्चिदुत्पत्तरमिति शेषः किमाहेति तदाह एवेति एषा वै पूर्वोक्त
 सूर्यरूपा प्रजापतेर्वस्त्राणां विश्वं विभक्त्याति विश्वं भूतैः शरीरं कथमस्या विश्वं भूतत्वमिति तदाह एतस्यामि
 ति एतस्यांतनोरदं सर्वं दृश्यं गूढं तं प्रादित्यप्रकाशाच्चादितमेव सर्वमित्यर्थः तथास्मिंश्च सर्वस्मिन्विषये
 षांतनूरं तादृशं तत्तदर्थं प्रकाशकत्वेन तत्तदात्मतामापन्नो स जीव्याकृतैर्जनेः परिपूर्णनिद्रश्च तदित्यर्थः यदा
 प्राणरूपेण सर्वस्मिन्नेषीत इति त्यर्थः व्याख्यातिगुणविधिमुपसंहरति तस्मादिति एषा व्याख्यात्मिका तन्
 रुक्ततस्मादेतांतनोवोपासनेनियोजना ६ इदानीं सर्वप्रतिज्ञां सवित्री शरीरतां चास्योपपादयितुमुत्तरां तु वा

क-आरम्भे तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसौवा-आदित्यंसवितासवाएवंप्रवरणीय-आत्मकामेनेत्याहुः ब्रह्मवादिनोथ
भगोदेवस्यधीमहीतिसवितावेदे ब्रह्मज्ञोयोस्यभगीरव्यसंविंतयामीत्याहुः ब्रह्मवादिनोथ द्विषोयो नः प्र
वोदयादिति बुद्धयो वैधिगस्तायोस्माकंप्रवोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिन इति - आदौ मंत्रप्रतीकान्यादाय वा
वष्टेतत्सवितुर्वरेण्यमिति प्रथमः पादः तस्यार्थो सौवा-आदित्येति नो-अनेतत्र सवितुस्तत्स्वरूपं वरेण्यमित्यत्र
ये सवितुरिति षष्ठीपुरुषस्यैतन्नमित्यतिवदविदक्षितस्वार्थेति मत्वा सवितुपदार्थमाह सौवा-आदिति असौ
वैप्रसिद्धो जगदवभासकत्वेन विभाव्यमानः सविता सवितुपदेनोक्त इत्यर्थः वरेण्यपदार्थमाह सवा-आदि
सवैमएव सविता एवंप्रयो-आत्मस्वरूपेण प्रवरणीयः प्रकर्षेणोत्तरे देकनिष्ठतया प्रार्थनीयस्तदात्मभाव
नाकार्येति यावत् केन आत्मकामेन काम्यत इति काम-आत्मे कामप्राप्त्यो यस्य स आत्मकामस्तेन आत्मनः
स्वाभाविकस्वरूपो विभाविकामेनेति यावत् इत्याहुर्ब्रह्मवादिनो ब्रह्मवदनश्रीलावेदार्थविद इत्यर्थः
द्वितीयपदप्रतीकारोपरं भाष्येति शब्दः भगोदेवस्यधीमहीतिसविता कग्रहणं तत्र देवपदस्यार्थमाह सविता

४७

वैदेवः सवित्रैव देवशार्थः स एव द्योतनादेव उच्यते अत्रापि पञ्चमे निविवक्षितः ततस्तस्माद्योतनस्वभावत्वा
द्योस्य सवितुर्भर्गो यो यो स्यात्मानभर्गश्चाष्टवाच्य आत्मानं विनयामीति धीमहीत्यस्यार्थमाहुः वृत्तवादिन
इति पूर्ववच्चिंतयामीत्येकवचनमर्थतः पर्यायनिर्देशेन ननु धीमहीत्युक्तवद्वचनस्यैकवचनात् तत्तेनोह
प्रदर्शनार्थं वयं स्यामपतयोरपीणामिति वक्तुं केपि मंत्रेषु वद्वचनप्रयोगस्य साधकत्वात् वक्षुरादिकर
णेनोपाधिभेदेनैकस्मिन्नपि वद्वचनसंभवाद्धिदृष्टम् अथ तृतीयपादग्रहो द्विधो योनः प्रबोदयादिति
धीशार्थः प्रसिद्ध एवेत्याहुः बुद्धयो वै धियरति अंतःकरणवृत्तय इत्यर्थः ताः बुद्धीरस्माकमस्मदीयायः प्रबो
दयात् प्रकृष्टं प्रेरयन्ति त्यागि शिलिङ् इत्याहुरित्युक्तार्थं तथा वैद्यं मंत्रं योजनाद्यो देवः सविता तस्य सवितुः
देवस्य तद्वरेण्यं भर्गात्म्यं वयं धीमहि स नो धियो धीः प्रबोदयादिति प्रदुर्कं मंत्रं भाष्येने प्रसोवा आदित्यः स
विता सविता वैदेवो यो स्य भर्गात्म्य इति च तत्रादित्यस्य सवितुर्भर्गश्चाष्टानस्य सार्थ इति तावत्पात्रुमारभमाणो नि
गहनार्थं तादृग्नार्थं तावदाहुः अथ भर्गा इति यो ह वा अमुष्मिन्नोदित्ये निहितस्तारको क्षिति वे सुभर्गास्यो

४७

स ४

भाभिर्गतिरस्यहीतिभर्गोभर्जयतीतिवैषभर्गइतिरुद्रोब्रह्मवादिनोथमइतिभासयतीमा-लोकातिरंजयती
 मानिभूतानिगइतिगच्छत्यस्मिन्नागच्छत्यस्मादिमाःप्रजाःतस्माद्भरगत्वाद्भरगइति-प्रथपरविरोधार्थमुच्यतेभर्ग
 इतिकोथोऽयमेवयोहयएववैषआदित्येतिष्ठनूयश्चक्षुषितिष्ठन्नितिचक्रस्यंतरप्रसिद्धोमुष्मिन्नादित्येमे
 लांनितिहितसंनिहितसुथाक्षिणिचक्षुर्मंडलेकायस्तारकः-रुष्मतारकोपलक्षितोतर्गामीदेवएषभर्गास्य
 इतिभर्गत्वमस्यकथमित्यपेक्षायांतन्नामनिर्वक्तिभाभिरित्यादिनाभाभिकिरणोऽभिष्टानधर्मेरस्यगतिर्गम
 नंविषयव्याप्तिरस्येतिभर्गइत्येकंनिर्वचनमित्यर्थःनिर्वचनांतरमाहभर्जयतीतिवा-अथवाभर्जयतीतिजग
 त्संहारतीतिरुद्रोभर्गइतिब्रह्मवादिन-आकुरितियोजनाइदानीमकाररेफगकाराणांप्रत्येकंनिर्वचनंब्रुवन्नस्य
 भर्गास्योमहीकरोति-अथभर्जयतीतिभासयतिनेजोमंडलांतर्गतवित्प्रकाशनेमा-स्रवनेवल्लोकातिप्रिम
 इत्युच्यतइत्यर्थःइमानिभूतानिस्थावरजंगमात्मकानिप्राणानुगतविद्वानंदात्मनारंजयतिप्रीणयतिमुख
 सत्कं करोतीतिरुद्रोभर्गइत्यर्थः-प्रस्मिन्सर्वकारणात्मनिमुपुष्टिप्रलययोःइमाःप्रजाःगच्छन्तिलयं प्राप्नुवंति
 आप्रबोधसंस्थोरस्मादेवागच्छन्त्याविर्भवन्तीतिगइत्युच्यतइत्यर्थःतस्माद्भासनाद्भजनाद्भमनाभरगत्वाद्भरगं

सर्व

३९

इति १

४८

अथ अदि ५

वात्मोच्यत इत्यर्थः इहानीमादित्यादिनामनिर्वचनं कुर्वन्तस्यार्थप्रशङ्कानपिकांश्चिन्निर्वक्ति राश्वत्सयमा
 नात्सूर्यः सवनान्तविताहानादादित्यः पवनान्तावनोधापोवायनादित्येवंस्वाहेति राश्वत्सुनः पुनः सूर्यमा
 नात्सवनकरणात्सूर्यः सूर्योहिवातरादिसवनकर्ताप्रसिद्ध इत्यर्थः सवनान्दनादिनिष्पादने नशानिनांसव
 र्थः प्रापोजलमप्ययमित्यर्थः प्राप्यायेनाज्जगदाप्यायनादित्यर्थः इत्येवंहिनामनिर्वचनान्यभिधेया
 हावार्थ इत्यर्थः एवंमंत्रपादद्वयोक्तमाधिदैविकं तत्त्वं निरुक्तं तृतीयपादोक्तमाध्यात्मिकं माध्यात्मिकं
 तत्त्वं निर्वक्ति खल्वीतनोत्तानेतामृताख्यं तामेतागं तोसृष्टानंदयिता कर्तविकारमयिता दानादृष्टा
 ओतासृष्टातिवविभुर्विग्रहे सन्निविष्टा इत्येवंस्वाहेति प्रमृताख्यः प्राणरूपः प्राणोवाअमृतमिति श्रुत्येत
 रात् प्रमृताख्यः खलुप्राणो रूप आत्मा आत्मनः कार्यकारणसंघातस्य नेता प्राणोपाधिक आत्मा मर्त्यसं
 घातनेतृत्वेन ततो विलक्षणत्वादमृताख्य इत्यर्थः चित्तवृत्तुपाधिकश्चेतामनोहृत्तुपाधिनामंतापादोपा
 धिप्रधानो गंतायायूपाधि नोत्सृष्टाउपाधिस्तोपाधिनामंतापादोपाधिकः कर्ता वागिन्द्रियोपाधि

प्र ३

स्यो १

४८

६ चोद्यं

४ निशेषः

कोवक्तासतोपाधिकोरसयिताघ्राणोपाधिघ्रातावधुरुपाधिकोदृष्टाश्रोत्रोपाधिः श्रोतात्वगिन्द्रियोपाधिः स्पर्श
निस्प्रष्टाभवतीत्यर्थः चकारादुपाधवसितारंकारेणाभिर्मतावेत्यतः कोद्यमेवंव्यपदिशतइत्यतः आह विभुव्या
पकोविग्रहोदेहेसन्निविष्टः सम्यगभिमानितंघानिविष्टः सहेवेभ्वरोदेहमनुप्रविष्टः प्राणोत्तराणोपाधिभना
नीयपदेनाभाभवतिसएकः सर्वबुद्धिष्वेकश्चात्मापास्यइत्यभिप्रायः इत्येवंव्याहेति पूर्ववत् नन्वेकस्यात्म
नोनेकोपाधिकृतः संज्ञाभेदइत्ययुक्तं प्रतीयमानप्रातिस्विककार्यभेदेनात्मभेदस्यैवामाणिकत्वादिति प्राप्तमि
कंपरिहर्तुमात्मानात्मतत्त्वरूपयेति अथयत्रदेतीभूतंविज्ञानं तत्रदिश्रुणोतिपश्यतिजिघ्रसिस्मयतेवेवस
श्रयति सर्वमात्माजानीतेति यत्रादेतीभूतंविज्ञानं कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तनिर्वचनमनोपम्यतिरुपात्तवित
दवाच्यइति अथैवंसति आत्मभेदज्ञानकार्येत्यर्थः यत्रदेतीभूतंभेदमापन्नंविज्ञानं चित्तकाशास्तद्वित्तस्यम ३४
वस्थायां जाग्रदादौ श्रुणोति पश्यतीत्यादिस्यपदेनाभागात्माभवति स्वभावतइत्यर्थः कथमेतदवगम्यते इति
आह सर्वमात्माजानीतेति सर्वसर्वद्विषयद्वारजानमात्मा एक एवजानीतेस्वात्मेकनिष्ठत्वेन प्रत्यभिज्ञाना
तीति हेतोर्नपामार्थतोभेदइत्यर्थः तथाचक्रत्यंतरं आत्मेत्येवोपासीतात्रयोह्येते सर्वैकभवतीमुपाधुपरागपरि

४८

पा

त्यागेन सर्वोऽप्युपलक्षितमेकमात्मानं निरुपपदेनात्मना हेन निर्दिशति लोके वयश्चक्षुषारूपमद्राक्षं सोऽहमिदं
 नारसनेनरसमनुभवामीति प्रत्यभिज्ञाचुम्भवः प्रसिद्धो तोनात्मभेदोऽङ्गोऽङ्गभावः उपाध्वन्येभेददर्शनं अपदेना
 भेदोऽपपाद्यतद्विरेकेतद्विरेकमुपपादयति यत्राद्येतीभूतमिति यत्रयस्यामवस्थायां सुषुप्तादौ सर्वोपा
 धुपरमाददेतीभूतं विज्ञानं तत्रेत्यध्याहारः तदा कार्यकारणकर्मभिर्विषयकरणक्रियाभिरवचेदकेभिर्मुक्त
 मसंस्पृष्टं अतएव निर्वचनं विशेषसंज्ञावचनभूत्यनुपममेवानोपप्यमुपमारहितं स्वतो निर्विशेषमित्यर्थः
 अतएव निरुपास्यमप्रमेयमिदं तदित्युल्लेखाद्योग्यमित्यर्थः किमेवं निषेधमुत्वेनोच्यते इदं तदिति कस्मान्नो
 व्यतश्चिन्तकते तदिति अशक्यं तथा वक्तुमिति सुतरमाह अवाच्यमिति सर्वबाग्विपोषपरमेयदवत्राव्यते स
 र्वोपरमसाक्षित्वेन तदद्वैतविज्ञानं स्वाभाविकमात्मरूपमिति भावः तथा च हृद्द्वाराण्यके यत्र हि द्वैतमिव भ
 वतितदितरद्वैतं पश्यतीत्यादिना द्वैतदर्शनस्याभासनामुक्ता यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन केपत्रपेदित्या
 दिना द्वैतमात्मतत्त्वमुपपादयति श्रुतिः तस्मादनामरूपक्रियास्मात्मानो नामरूपक्रिया अविक्लिप्तपुण्यो
 पाधिनिबन्धना एवेति परमार्थ इति यद्यप्यभेदं शरीरस्यात्मनो न भेदः पारमार्थिकस्तथाप्यधिदैवादिना

४९

तमश्चतदभिन्नरतिशंकांवारयन्नस्येवब्रह्मादयोपिविभूतयइत्येतमेवमहीकरोति एषहित्वत्वात्मेतानःश
 भुर्भूतोरुद्रःप्रजापतिर्विश्वसृकृद्विराण्यगर्भसत्त्वाणोहंसःशास्त्राविष्णुनारयणोर्कःसविताधाताविधातास
 प्राडिन्द्ररितीति यइशानादिभिःशरैर्मपदिश्रुतेःश्रुतिस्मृतिपुराणेषुसंहिखनुयःप्रबानुवाकांतेदिष्टं
 एषएवनाम्यइत्यर्थःतत्ररुद्रांतसमप्रधानमायोपाधिकःहंसांतोरजःप्रधानमायोपाधिकःशास्त्राविष्णुनार
 यणरतिशुद्धसत्तमायोपाधिकःजगत्संहारसृष्टिस्थितिहेतुतयाभिव्यक्तविशेषात्तत्तत्तत्ताभाजो जायंते मे ५
 सर्वेषामात्मेत्यमप्रायःप्रयमेवाकोर्मिःप्रत्यंसर्वकर्मतत्फलाश्रयत्वात्तथावश्रुतिःएषवाश्रयमेवा
 यएषतपतितस्यसेवत्सरआत्मायमग्निरर्कइतिसवितृशशोआख्यातःप्रयमेवात्मापृथिव्यादिरूपेणधाता
 सर्वस्यधारयिताविधातापुत्रादिरूपेणपुत्रादीनांनिर्मातासंम्राट्सार्वभौमोरजाइन्द्रःस्वराट्स्वर्गाधिपतिः
 इंदुश्चंद्रमाःप्रसिद्धःएतेसर्वेष्वेवएवात्मेति किंचुनकेवलमेतावत्तयएषतपत्यग्निरिवात्माग्निनापिहितःस
 हृस्वाक्षेणहिरण्यमेनादेनेति यस्तपतिजगदभिजपतिसवितासोषेवएवेति योजनाकर्थात्तद्विसंश्रुता
 रूपेणानविभाव्यतइत्यतआहग्निरिवेतियथामहताज्वालाजटिलनाग्निनादीपोमंदःपिहितश्चोत्तमव

नि

१५३

मे ५

नेपत्र ४

नेकष्टि १

७०

३ २४

ति एवं सद्गुणोपायैः नवता हिरण्यमेव ते ज्ञो मये नां देवमंडलात्मकेन ब्रह्मांडेन वापि हित आच्छादितः अतो च
तो नात्मरूपेण दृश्यत इत्यर्थः तथा च मंत्रवर्णः हिरण्यमेव पात्रेण सत्पस्यापि हिते मुखमिति यस्मादयमात्मैको
प्येक रूपोऽप्युपाधिभिरनेकोऽनेक रूप इव विभाव्यमान उपाध्यावृत निजस्वरूपेण स्मिन्मुमुक्षुमिव वरणनिश
कर्षणेन तदंशं प्राप्तं प्राप्ते पश्यति एष वा वज्रज्ञासितो नैष्टमः सर्वभूतेभ्यो भयं दत्त्वा रण्यं गत्वा पश्य
वहिः कृतेन्द्रियार्थी स्वावृत्तरीण्डुपलभे तेन मतीति एष एवाध्यात्मविदेवरूपेण विभाव्यमान आत्मा किं स
रूप इति ज्ञासितो ज्ञातुमेष्टमस्तेन त्वज्ञानं संपादयितुं गुरुपसन्निः कार्येत्यर्थः विज्ञानसंपादनप्रकारमा
ह चेष्टयोगुपदिष्टवाक्यमर्थादमाश्रित्या चेषणेन मननेनोपधारणीय इत्यर्थः तत्र वेदांतविज्ञानसुनिश्चि
ताश्रयसंन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः शक्तिश्रुतिमाश्रित्य संन्यासमात्मज्ञानोपपत्तिश्च सर्वभूतेभ्य इति स
र्वभूताभयदानं संन्यासः सर्वकर्मपरित्यागलक्षणः तं कृतेत्यर्थः संन्यासगुरुभ्यः ब्रह्मचारिभिरश्रवणमन
नसंपादानंतरमरणं विज्ञानं देवमनः प्रसादकरं गत्वाथ तदा इन्द्रियाथनिवासावृत्तः कृत्वा तः शरीर एवा
त्मानमन्विष्य निदिध्यासनं कुर्वन्वाचुरी सत्सूलसूक्ष्मलक्षणादेन मात्मानमुपलभे तसाक्षात्कारवान् भवेत्

त्वर्थः इति शब्दः प्रासंगिकोपदेशसमाप्त्यर्थः इदानीं प्रकृते प्राणादित्यगोरेकत्वे प्रश्नोपनिषद्गतं मंत्रमुदाहर
 ति विश्वरूपं हरिणं जातवेदं परायणं ज्योतिरेकं पतेतं सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदय
 त्वेष सूर्य इति सर्वादि द्वितीयांता निपदानि प्रथमांतत्वेन विपरिणोयानि उदयतीति क्रियायोगार्थं विश्वानि
 नीलपीतादीनिरूपाणि यस्य स विश्वरूपः प्रसोवा आदित्यपिंगल एष शुक्ल एष नील वृषपीत एष लोहित इ
 ति श्रुतेः हरति सर्वेषां प्राणिनामायूं विभो मा चारस्ता निति हरिणः जातजातं वेत्ति सर्वप्रवृत्तिमाक्षितयेति
 वाजाते जाते विद्यते सर्वदेहगतोष्णरूपेण सर्ववधुरधिष्ठातृत्वेन वाजातवेदः परमघनं परायणं सर्वभासा
 माश्रय इति यावत् ज्योतिरेकं ज्योतिरात्मा एक इत्यर्थः यद्यज्योतिः प्रकाशस्वभावः एको द्वितीयः सूर्यः एकाकी
 वर्ततीति श्रुतेः तपति सर्वसंतापमतिशोषयति तपनः सहस्ररश्मिरपरिमितकिरणः शतधा अनेकधा प्रति
 प्राणिनां प्रतिमां प्राप्तीत्यभिमुखतया वर्तमानः एष संदृश्यमानमंडलस्थः सूर्यः स विता प्रजानां प्राणोत
 रात्मा उदयसुदयसुदयावलो दिमंत्रपदानामर्थः तथा च मंत्रवर्णः सूर्यः सूर्यश्चात्मा जगत्सस्युषश्चेति

किं ३ मी ३

न देवप्राणादित्यात्मनो तद्विद्विषयविवरतः प्रज्ञापनेः कार्यवृत्तगोले कगुणविशिष्टस्याहं ग्रहेण प्रत्यगात्मन
 योपासनं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यमुपदिशत निष्ठसोपासकस्योपस्थितान्नभोजनं कर्तव्यमविशेषमुपदि
 शति तस्मादाएष उभयात्मैव विदात्मने वाभिधायत्या तान्न वयजतीति ध्यानप्रयोगस्य मनोविद्विष्टतमनः
 प्रतिमुखिष्टोपहृतमित्यनेन तत्पावयेदिति एष पूर्वोक्तः प्रत्यगात्मा यस्मादुभयात्मा प्राणादित्यरूपस्तस्माद
 तस्मादेव एवं वित्पूर्वोक्तप्रकारेण प्राणादित्यात्मविदात्मने वात्मनि स्वस्वरूपा मेदेने वाभिधायत्याभिमुख्य
 न प्रत्यक् प्राणादित्यो ध्यायतीत्यर्थः ततो यद्यजति यजति तन्महिमानमाविः करोति तदप्यात्मनेव स
 रति एवं प्रकारेण ध्याने विद्विष्टतमनः प्रज्ञासमिप्यव्ययः किं तत्स्थानं प्रयोगस्य उपासनाप्रयोगस्थितं
 व्यावृत्तं मनसैलधारं घटानादादि वैद विद्वेदे न दीर्घकालादरने रंत्यमुपास्येत त्वेति विष्टमनो रूपं ध्यानमित्य
 र्थः एवं ध्यायतः पूर्वोक्तो मनः प्रतिमनसो दुर्गंधो दुर्वासनेत्येतत्तमनः प्रतिमुखिष्टोपहृतमित्यनेन वक्ष्यमाण
 समने सततस्मिन्काले पावयेत्तद्विद्वेदे तस्मिन्मनसो दुर्गंधो दुर्वासनेत्येतत्तमनः प्रतिमुखिष्टोपहृतमित्य
 न वक्ष्यमाणो नमने एतत्तस्मिन्काले पावयेत्तद्विद्वेदे तस्मिन्मनसो दुर्गंधो दुर्वासनेत्येतत्तमनः प्रतिमुखिष्टोपहृतमित्य

विधिना वशोधयेदित्यर्थः मंत्रं पठति उच्छिष्टोच्छिष्टोपहतं मन्त्रपापेन दत्तं मृतसूकादा वसोः पवित्रमग्निः सवि
तुश्चरश्मयं पुनस्तन्मम दुष्कृतं दधेदित्यदि - प्रत्योच्छिष्टं स्वोच्छिष्टं वोच्छिष्टं मुञ्चते तेनोपहतं उच्छिष्टं उच्छिष्टो
पहतं मन्त्रं भोज्यं पापेन पापात्मना पतितेन दत्तं यद्वा मन्त्रं मृतसूतसूतकादा उपहतं मृतसूतिस्तुष्टं तत्त्वामि
कं वायदन्नमित्यर्थः वसोर्वसुना मोदे वस्य पवित्रं पावयितुं अग्निर्वैश्वानरः सवितुश्चरश्मयो मम
भोज्यं तदन्नं पुनस्तु पवित्रं पुनश्च दधेदित्यदि मम दुष्कृतं पापाचरिणो न द्यपुनत्वित्यर्थः - प्रतेन मंत्रेण स्वभोज्यं
मन्त्रमभिमन्त्रय पश्चात् - अग्निः पुरस्तात्परिदधाति पुरस्तात्प्राणा कुक्ष्यां मातृव्या - स्मृति प्राप्ता अपो नाना
गभूता आपस्ताभिः परिदधाति प्राणादित्यरूपस्य स्वात्मनः परिधानं वस्त्रात्कादं रं दं क्रियत इति तौ श्वि
तयेदित्यर्थः - अनंतरं कर्तव्यं प्राणाग्निहोत्रं मंत्रविनियोगेन विधत्ते प्राणायामस्वाहा पा नाय स्वाहा या नाय
स्वाहा समानाया स्वाहा दानाया स्वाहेति पंचमिरभिजुहोतीति प्राणायामस्वाहेत्यादिभिः पंचमिर्मंत्रैः यथा पाठकैः
मभोज्यान्नरूपं सिद्धं यमादायाभिमुख्येनास्माभ्युहोति जुहुयादित्यर्थः - अथावशिष्टं यत्तवागभ्रात्ययो

अकिर्तय एवोपरिष्ठापरिदधात्वावांतोभूत्वातेज्यान् प्राणोग्निर्विश्वोसीति वधाभ्यामात्मानमभिधाय
 दिति अथ प्राणाकृत्यंतरमवशिष्टं तसि पयंतमन्नं पुनवाकमोनीसन्नश्चातिता मोनीसंनिमौनमन्न
 विधीयते नाशनंतस्य निमित्तांतरतएव प्राप्तत्वादित्यर्थः अतोवशिष्टमवन्निमोजनानंतरमदिरुक्तमापो
 शनांगभूताभिर्भूय एव पुनरपि पूर्ववदुपरिष्ठादुपरिभागेपरिदधातितास्वप्नपरिपरिधानदृष्टिकुयदित्य
 र्थः तथावश्रुत्यंतरंतस्मादाएतदक्रियंतपुरस्ताद्योपरिष्ठाद्याहिः परिदधतीति पश्चादुत्थायावा
 तोभूत्वाकरमुखपादशुद्धिविधायविधिवदावम्यभुक्षोभूत्वातेज्यान् प्रात्मानमीजान् प्रात्मायजनं
 कुर्वन्नुपासक इति पावत्याणोग्निरित्यादिवश्यमाणाभ्यामंत्राभ्यामात्मानमभिधायेतामंत्रद्वयं पठति
 प्राणोग्निः परमात्मा वै पंचवायुः समाश्रितः प्रीतिः प्रीणानुविश्वं विश्वं भुक् विश्वोसिवैश्वानरोसिविश्वं त
 याधार्यते जायमानं विश्वं नुत्वं प्राकृतं यश्च सवः प्रजास्तत्रयत्र विश्वामृतासीतीति पंचवायुः प्राणापानादि
 पंचवायुरूपः प्राणः प्रणेतारशरीरेन्द्रियवापारयितायः स परमात्मा वै परमात्मेव गिरन्नस्योनाजाठरो देहं स
 माश्रित इति पूर्ववर्द्धि योजना यदा परमात्मेव समात्मेव समाश्रिते स संववायुः प्राणोग्निश्च नान्यदतिथो

देहं

जना अहंवेश्वानरोमूत्वाप्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पंचाम्पन्नसंवतुर्विधमिति भावते
 स्मरणार्थं सपरमात्मात्माप्रीतस्तुतः सनुविश्वं सर्वमेव भौवभोक्तृवर्गप्रीणानुग्रहयितुं पयितुं यतु विश्वं भुक्तं
 विश्वं भुक्तं पालयतीति विश्वमुच्यते प्रथममंत्रार्थः हे प्राणाग्रात्मनूत्वं विश्वं सिसर्वा सवेश्चानरो
 विश्वं नान्यनादीश्वरस्त्वमसीत्यर्थः कुतो विश्वात्मत्वं विश्वं नियंतु त्वं वेत्यत आह विश्वं ज्ञापमानं त्वं
 याधाय त्वं मेव स्वात्मनो विश्वमुत्पाद्य पालयसीत्यर्थः सर्वा आकृतयः आसमंता रूयंत इत्याकृतयः हुवी
 षिसर्वाणि त्वां विशंतु त्वया हिता भवंतु किंच तत्र सर्वाः प्रजाः यत्र त्वं विश्वा मृतोसि विश्वममृतोसि विश्व
 ममृतयसि जीवयसि इति विश्वा मृतं पश्यत तत्रेव सर्वाः प्रजास्तृणीवना इत्यर्थः इति शब्दो मंत्रसमाप्तिद्योत
 नार्थः इदानीं मेवं विद्वद्भ्यो जने फलवचनेन प्रज्ञां सति एवं विधिना स्वल्बानेनाज्ञात्रत्वं पुनरुपेतीति एवमुक्तं
 प्रकारेणानेन विधिना ज्ञा विद्वान्पुनरज्ञात्वं न खल्वपेतात्पुनर्यः स्वयं सर्वस्वाज्ञा भवति नामेनाद्यत इत्यर्थः
 र्पुनरज्ञात्वेव विदुषश्चित्तनाथांतरं विज्ञोषयात्मा नुमास्तेते - अथापरं वेदितममुत्तरोविकारोस्यात्तमपठ

५३
 स्य यथा त्रमन्नादश्चेतस्योपमात्मानमिति - प्रथेत्यर्थः तरोपक्रमार्थः - अपरं सर्वोक्तात्कर्ममन्त्ररूपारसदेरपि
 तयं विंशतिरवममस्तीत्यर्थः किं तदित्युच्यते - प्रमात्ममन्त्रस्यात्ममन्त्ररूपस्य भोजनस्य संबन्धी उत्तरोविकारो
 विकरणश्चेष्टविभजनकोसो यथा त्रमन्नादश्च श्रदनीयमन्त्रावेति विभजनं कथमित्यत आह तस्योपमात्मा
 नमिति तस्योत्तरविकारस्य स्पष्टमात्मानं क्रियत इति शेषः वक्ष्यमाणविभागो नान्नमन्नादेवात्मनैकान्तयेति
 नित्यास्यार्थः तत्र किमन्त्रं किमन्नादमित्येतन्नादस्वरूपात्मा निर्दिशति पुरुषश्चेता प्रधाना तस्यः स एव भो
 का प्राकृतमन्त्रं मुक्ता इति प्रधानं प्रकृतिर्जगदीजमन्त्राद्विद्वाद्यं तस्यां तमध्ये तत्ता पदत्वेन
 स्थितो यश्चेताश्चेतनः पुरुषः स एव भोका प्राकृतं प्रकृति कार्यमन्त्रं मुक्तरिति अर्थात् प्रकृति तद्विकारपत्रमि
 त्वाच्चादस्वरूपमुक्तमित्यर्थः - अर्थात् कर्ममन्त्रस्वरूपं विभजते तस्यात्मा भूतात्मा ह्यत्र मस्य कर्तृप्रधान इति
 तस्य पूर्वोक्तस्य भोक्तृयं भोक्ता सा भासः कार्यकारणसंबन्धरूपो न्नमोत्पत्तिः प्रत्यप्रसिद्धात्मनः कर्तृप्रधानं
 वेक्तिः सोऽपि भोक्तृ इत्यर्थः उक्तार्थसारमुपसंहारमात्रेणाह तस्मात्त्रिगुणो भोक्तृपुणर्वीतस्य इति त्रिगु

तं प्रधानतः कार्यरूपं भोक्तृपुरुषः प्रधानांतस्यः सर्वत्रेत्यर्थः उक्तव्यवस्थायां प्रमाणमाह अत्र दृष्टं नाम
 प्रत्ययमिति दृष्टं दृष्टं निप्रत्ययं नाम प्रसिद्धं प्रत्ययं नाम त्रविद्यत इति शेषः उक्तमर्थमुदाहरणेन बुद्धिमात्रेण
 ति यस्माद्विज्ञसंभवादिपरावस्तस्माद्विज्ञसंभवेनेव प्रधानस्य भोक्तृत्वमाख्यायितमिति परावोद्विगवाश्च
 महिषपुरुषादयं कुटुंबिकस्य भोक्तृत्वेन प्रसिद्धा यस्माद्विज्ञसंभवात्स्वज्ञा भूतान्तरपरिणामादिसंभवात्
 द्विज्ञसंभवापादानं त्वोक्तं प्रसिद्धमित्यर्थः बीजस्य भोक्तृत्वप्रदर्शनं फलफलमाहानेनेति कार्येषु भोक्तृ
 त्वस्य सिद्धत्वात्कारणत्वापितसिद्धं कार्यकारणयोरेवादित्यर्थः प्रमाणो नोपपादितमर्थमुपसंहरति
 तस्माद्विज्ञा पुरुषो भोक्ता प्रकृतिसंस्थो भुक्ता इति व्याख्यातार्थेयं ग्रंथः एवं प्रकृते भोक्तृत्वं प्रसिद्धा धर्मेत्का
 र्यस्य भोक्तृत्वं प्रपंचयति प्राकृतमन्त्रं त्रिगुणभेदपरिणामत्वात् महदाद्यविशेषात् त्रिगुणमिति यत्प्राकृतं प्र
 कृतिप्रभवकार्यरूपमन्त्रं तत्र त्रिगुणभेदपरिणामत्वात् सत्त्वादिगुणविशेषपरिणामत्वात् महदाद्यमहासूक्त
 तेराद्यो विकारोक्तानक्रियाशक्तिं सूर्यितः स आद्यो यस्य तन्महदाद्यविशेषाः विकारश्चाद्ययोः सत्येवादि
 महाभूतलक्षणाः अस्मदादिप्रत्यक्षयोमो अतो यस्य तद्विशेषांतत्कीदृशीलिङ्गं लिङ्गो तेहायनेवेतन्म

शविधोः करणरुतेऽनुविध्या तस्माच्चतुर्विधो ४

५४

सन्नवोनेनेतिवृत्त्येः अवेतनंभोऽप्यमित्यर्थः विषयाणोविशेषाविशेषरूपोविभागः सांख्यैरुक्तः तन्मात्रेण
विशेषास्तेभ्योभूतानिपंचपंचमः एतेस्मृताविशेषाः शोताघोराश्चमूटाश्चेति विशेषाविशेषरूपाणांवि
षयाणोभोऽप्येतामात्येनोक्तं प्रत्येकमिदियार्थेषुविशेषेषुकोजयति = प्रनेनेवचतुर्दशविधस्यमार्गस्य
व्याख्याकृताभवतीति बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिमार्गोदे ~~मार्ग~~ शतितुर्दशविधमार्गस्तस्यापिभोऽप्येतेनव्याख्याकृ
ताभवतीत्यर्थः प्रतिपादितार्थश्चोक्तं नसंगृह्णाति सुखदुःखमोहसंज्ञासंज्ञाभूतमिदंजगत् नहिबीजस्यसा
दुपरिग्रहोस्तीतिपावनप्रसूतिरिति सुखदुःखमोहकरत्वाविगुणात्मकमिदंजगत्सुखादिसंज्ञितमन्नभू
तं हिप्रसिद्धमित्यर्थः बीजस्ययत्त्वादुत्पादनंनस्यपरिग्रहसावनभवतिपावकार्यकारणोत्पत्तिः प्र
सवः तस्मात्कार्योविगुणात्मकंभोऽप्येदृष्टाकारणं प्रधानमपि विगुणात्मकंभोऽप्यनुमेयमित्यर्थमिप्रायः
यदुक्तं सर्वप्रकृतिकार्यस्यभूतात्मनोतस्याप्यवस्थावत्तापरिणामत्वमस्यास्तीतिविगुणात्मत्वमन्नत्वंवसिद्धि
त्याह तस्या तस्याप्येवंतिसप्तस्यास्त्वन्नत्वंभवतिकोमारं योवनंजगत्परिणामत्वात्तस्मात्तदनुमिति अव
स्थात्रयमेवविभज्यतेकोमारमित्यादना अवस्थात्रयस्यकार्यत्वंसाधयतिपरिणामित्वादिति तदन्नत्वं

न २

५४

तस्य मूलात्तनोन्नतं सिद्धमित्यर्थः कार्यद्वारेण प्रधानभोक्तृत्वं प्रपञ्चयति एवं प्रधानस्य व्यक्ततां गतस्योपलब्धि
 भवति तत्र बुद्ध्यादीनि स्वर्गनिभवं त्वध्वसाय संकल्पाभिमाना इत्यर्थेन्द्रियार्थानुपपत्त्यादुनिभवं त्वेवं सर्वाणां दि
 यं कर्मणि प्राणकर्मणि च व्यक्तमन्मयकर्मन्मस्य निगुणोभोक्ता भोक्तृत्वाच्चैतन्यं प्रसिद्धं तस्येति एवं वक्ष्य
 माणप्रकारेण प्रधानस्य व्यक्ततां गतस्य कार्यतामापन्नस्योपपन्नस्योपलब्धिर्भवति कथं तदहं तत्र व्यक्तेषु
 प्रधानकार्येषु प्रत्यादुस्वादनास्वादनं ग्रहणमिति यावत्तस्मिन्त्यादुनि तन्निमित्तं बुद्ध्यादी करणानि भ
 वन्ति प्रवर्तन्ते बुद्ध्यादिभिः प्रधानकार्यं गृह्यते इत्यर्थः बुद्ध्यादिस्वरूपे मध्ये व्यपदिशति अध्वसाय इति
 निश्चयात्मिका बुद्धिरध्वसायः संकल्पनव्यापारवदेतः करणभनः संकल्पः अहंकारमेकांतः करणव
 द्भिरभिमान इति एते बुद्ध्यादिशब्दार्थ इत्यर्थः - प्रथमबुद्ध्या युक्तवेनाग्रदशायामिति यावत् इन्द्रियार्थानुश
 र्दस्य शक्तिपरसंगं धात्वानुविषयानुप्रतिपेक्षानेन्द्रियाश्चोन्नतं क्वचिदुज्जिष्ठा घ्राणाख्यानि पूर्ववत्त्वा इति
 भवति उक्तानुविषयानास्वादयितुं करणानि भवन्तीत्यर्थः उक्तमर्थकमेन्द्रियेषु मुख्यप्रायेण वातिदिशति

५५

एवंमिति सर्वाणि वाक्पाणि पादपायूपस्थास्मानामिन्द्रियाणां कर्माणि प्राणस्फुल्लस्य कर्माणि प्राणानापा
 ननादीनि वचनादानगमनविसर्गनिदाहृशरावाचनादीनि स्वादुनिभवंतीति योजना प्रपुंवितमर्थमुपसंहर
 रति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण व्यक्तमन्त्रासिद्धं व्यक्तरूपा नकारणं त्वादव्यक्तस्य व्यक्तवदेवाव्यक्तमस्य मन्त्र
 मनुमेयमित्यर्थः अस्य व्यक्तरूपस्यान्त्यस्य निर्गुणोभोक्ता निर्विकारः प्रात्मा भोक्तेत्यर्थः अतः कारणं वि
 दाभासाविवेकादोक्तेः प्रतीयमानो धिनस्वभावतो भोक्ता कुरुत्यदवसदेति भावः तस्यात्मनो भोक्तृत्वादव
 तनस्य सर्वस्य कार्यकारणात्मकस्य व्यक्ताव्यक्तवाच्यस्य सन्निधिसत्तामात्रेण स्ववैतन्याभासेन व्याप्यत्वाच्च
 तन्मयं वैतन्यं प्रसिद्धं प्रकर्षेण सिद्धं ज्ञातं भवतीत्यर्थः इदानीं मन्त्राजो भोक्तृप्रकृतिपुरुषयोः सोमत्वमग्निर्दे
 वध्यायेदिति गुणान्तरमुपदिशति यथाग्निर्वेदेवानामन्त्रादः सोमोन्नमग्निर्देवानामित्येवं वेदसंन्यासी योगी वात्मयानी
 त्रिसंज्ञोप्यव्यक्तमुत्पादयति वचनात्पुरुषोत्तमव्यक्तं पुत्रेन त्रिगुणं भुंक्ता इति श्रौतं वेदसंन्यासी योगी वात्मयानी
 वेत्यप्यद्वैतकश्चिन्मागारे कामियः प्रविष्टाः स्मृशंतीन्द्रियार्थास्तद्वचो न स्मृशंतीति प्रविष्टानसंन्यासी योगी
 वात्मयानी वेतीति देवानां मध्ये यो ग्निना देवतस्थो जावे प्रसिद्धो यथा तथा सोमोन्नमदनायं प्रसिद्ध इति योजना

त ४

त ४

ति

५५

५५
 धो २

तथावश्रुत्यंतरं प्रथयत्किंचेदमादितदेतसोसृजसतदुसोमएतावद्वाइदमन्नंवेदान्नादश्चसोमएवाग्नमग्निर
 त्रादइति तथावेदविद्यदायघेनाद्यतेसोमिष्येदेतेससोमएवेत्यन्नान्नरूपमग्नीषोमात्मकंजगदित्येदेविद
 म्निनेवाग्नीषोमनेवसोमरूपमन्नमस्तिअतोऽन्तदोषेरग्निवन्नलिप्यतइत्यभिप्रायः अन्नमित्येवमितिपाठः प्रा
 मादिकः यद्ययं पाठः सत्यस्तदेहं योजना अग्निरन्नादः सोमोन्नमितियथाप्रसिद्धं क्रुत्यंतरेतथेवाग्निनेवसो
 मरूपमन्नमन्नमन्नमयेत्येवंविदन्नदोषेर्नलिप्यतइति प्राप्तिभोतिकात्रात्रादयोविशेषमाध्यात्मिकयो
 पितपोदर्शयतिसोमेति अयंभूतात्माप्राकृतः केवलः सोमसंज्ञोन्नमित्यर्थः अयंकेप्रधानंमुखंभोक्तृत्वं
 दिप्रवृत्तिद्वारंयस्यसविदात्मायक्तमुखत्वेन व्याप्तंभूतात्माप्ययक्तमुखः सन्नग्निसंज्ञोभवतितथावायम
 र्थः विदाभासव्याप्ततमाविदात्माभेदेनायक्तमुखतमावाहविषयभोक्तृत्वेनाग्निसंज्ञोप्ययंभूतात्माविदा
 त्मापेक्षयासंज्ञोन्नमेवेतिप्रकृत्यनुगतविदात्मानामिः प्राकृतौभूतसंज्ञोन्नमितिविदित्येदिति एवमुक्तं
 विभागेप्रमाणमाह वचनात्पुरुषइति मुक्तइतिवचनादित्यन्वयः एवमन्नान्नादविदं प्रज्ञां सन्नस्मिन्निर्गुणं
 प्रवृत्तिमुपनयति यो हेवमिति यो ह कश्चिदेव मुक्तप्रकारेणान्नादविभागं वेदसइत्यध्याहार्यं ससंयासी अस्तीति

लोह

सो ३

५८

दर्शनकेवलकर्मत्यागीसंन्यासीकित्वमेवेति विद्यासूयते योगी वाष्पंगयोगनिरतोप्ययमेवनकेवलं
 हासुनिविष्ट-आत्मयाजीसंस्कारार्थयोजयेत्तस-प्राप्तीयाजीतथावशाथीश्रुतिः सहवा-आत्मयाजीयोवेदे
 मेनेनांगसंस्क्रियतदंमेनेनांगमुपधीयतइति-आत्मयाजीकयमेवनयत्तमात्रइत्यर्थः कोवासंन्यासीवात्मया
 जीवेतिप्रसिद्धायादात्मनार्यविद्वानस्त्यतइत्यपेक्षायांतत्त्वरूपमाहाथयद्वदिति-प्रथेदंनिदर्शनमुच्यते
 यागारेजनश्रुत्यांतर्भवनेप्रविष्टाः कामिभ्यः कामिनीकामातुरास्त्रियकेश्विदतिधीरोनस्पृशति यद्वक्तुं नुताः
 परिहरत्येवतद्वयो विद्वानिन्द्रियाथो-प्रविष्टान्देवादागत्योपस्थिता नस्पृशति-प्रनुरागेण न स्वीकरोति संन्या
 सासंयोगीवात्मयाजीवेति व्याख्यातं इति श्रुतः प्रर्थः विधौ न स्पृहाः संनृत्पादिति श्रुत्वा व्याइत्यर्थः १० एवं
 दशभिरनुवाकैरध्यात्ममधिदैवं च प्राणादित्योपाधिद्वारा तपोपासनं तेन कर्तव्यता कर्तव्यमुक्तिफलमुप
 दिश्यतत्परिसमाप्येदानीं पूर्वप्रकृतस्यैप्रत्यावृत्त्या श्रिदात्मनोभुदयफलकमनेकविधमुपासनभेदव
 त्तुं प्रकरणांतरं प्रवर्त्तते तत्रात्राधीनत्वात्सर्वप्राणिस्थितेर्जवत्सदृशान्नोपासनं विधातुं नो हि मानमाह
 परं वा एतदात्मनोरूपं यदन्नमन्नमयोह्येषाणोथनयद्यश्नात्यमेथोः श्रोता अस्पृष्टादृष्टाः वक्ताः घ्राता रस

प्रदर्शना ५

ता

५९

वि ताभवति प्राणोश्चोत्पत्तिरिति चेद्व्याहृत्य त्वन्नाति प्राणसमृद्धौ भूत्वा मंता भवति श्रोता भवति स्पर्श
हो भवति रसयिता भवति घ्राता भवति द्रष्टा भवतीत्येवं व्याहृत्य पुनरुक्तं प्रजाः प्रजायन्ते वा कश्चित्पृथिवीं प्र
ते ताः प्रश्नोन्नेनैव जीवत्यथैव नदपि यन्ततश्चि परमुक्तं वै प्रसिद्धमेतदक्षमाणा मात्मनः परमात्मनो क
पं मूर्तिविशेषः किंतु यदनेन सर्वप्राणिजीवनं प्रसिद्धमोदनादिरूपं कथमस्य परत्वं हि यस्मादयं प्राणो मुख्य
प्राणप्रधानोऽसंघातो नमयोन्नविकारो न जीवतश्चि यावत् एतदेवावयवमिति रेकमुपपादयिष्यति अथैतत्प्र
च पं अनेययना श्रानिना नमुपजीवति तदा अमंता मनना समर्थो भवतीत्युच्यते एवमश्रोता भवतीत्यादि
योऽप्युक्तं केवलं मनना दशक्तिमात्रमेवानश्रुतः किंतु जीवनमपि दुर्लभमित्यर्थं प्राणोश्चोत्पत्तिरिति पर
त्पत्तिरिति यत्तदेवं व्याहृत्य क्रतिः तथा च चोदोऽप्येव वायुवता रूयसस्माद्यद्यपि दशरात्री न श्रिया
यदुहजीवेदथवा अदृष्टा श्रोतेत्यादि अन्नाभावे शक्तिरजीवनयोरभावश्चित्यतिरेकमुक्तात्
त्रैवाद्येयमाह प्येति यदि श्रानि तदा त्वन्नुप्राणसमृद्धः प्राणोऽवलेन समृद्ध उपचितो भूत्वा मंता भ

५७

५७

वतीत्यादिस्पष्टं - प्रवेदश्रुत्यंतरमुदाहरत्येवं स्यादेति - अत्रादेतोबीजरूपपरिणताद्वै प्रजास्थावरजंगमाभि
 काप्रजापतेरुत्पत्तयेः काश्चिदविशेषिताः पृथिवीमाश्रिताः पृथिवीमाश्रिताः अतस्तत्पत्नंतरमवेने वस्वस्व
 जातुवितेनादनीयेने वजीवंतिप्राणाधार्येति अथजीवितभूये अततोत्रेनारीरावसानेपेनदत्तमेवापिअ
 त्नात्मकार्येयथमानीयंतदर्थः ॥ पुनरत्रैकं कर्तुं करोति तस्यवक्ष्यमाणान्तरदृष्टत्वाय अथामत्रापुर्त
 सवर्णिहवाशमानिभूतान्यहरहः प्रत्यन्नमभिजिहृषमाणानि सूर्योराददात्यन्तैनासोतपत्यन्तैनाभिषिक्ताः
 पंचतीमेप्राणाअग्निवाअन्तेनो कृत्यन्नकामेनेदं प्रकल्पितं ब्रह्मणेति हवैरतिप्रसिद्धाधोनिपातोसवा
 णामानिभूतानिपशुपक्ष्यादिपिपीलिकानि अन्नमभिजिहृषमाणानि अहरहर्गन्तं प्रपतंतीतस्मि
 स्तः परिभ्रमंतीतिप्रसिद्धमेतदित्यर्थः किंचसूर्योपिरश्मिभिः किंचगोमोमंसरूपमादेरतिस्वीकरोतिनेना
 त्रादौतेनात्रादानेनासोसूर्यस्तपनिसमिद्धोभवतीत्यर्थः तथावश्रुत्यंतरसूर्योमरीचिमादन्नसर्वस्माद्भवना
 दधीति मरीचिप्रसमुद्भवमित्यर्थः इमेप्राणापुण्यप्राणसहजावागादयः प्राणाअन्तेनाभिषिक्ताः सकि
 त्नाः संतर्पिताः संतः पंचतिवर्णमित्येनपतंतिस्वस्वव्यापारं कुर्वंतीत्यर्थः यद्वापंचतिभोक्तुविषयानुप

तः

रश्मिभिः

परि

रजं ४

५७

१० मित्ममिदं

यंतीत्यर्थः तथा विवाश्रितेन समिदायादिना मिज्वलति दीप्यते एवं देवतानामप्युपजीव्यमिदधाति अतो न
मात्मेत्युपासीतेत्येवं सारं ति यत्त एवेदं महिमेदमन्नमतो न मात्मेत्युपासीतः सपेदित्यर्थः अत्र ब्रह्म =
हिरुक्तं यदि ति न्यायेनोन्नेनात्मदृष्टिर्विधायते न वात्राहं प्रहोति न प्रतीकेन हि स इति सूत्रे प्रतीकेष्वग्रह
स्यापोदितत्वादिति द्रष्टव्यं एवं स्यादेत्युदाहरति शाखांतरा यमन्नमन्नस्यात्मसाक्ष्येन न तत्त्वं कत्वेदं तदपि ती ४
तु अत्राकूतानि जायंते जातान्यन्नं न वक्षते अयं ते त्रिवभूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते इति भूतोत्पत्त्यादिनिमि
तत्त्वमात्मसाक्ष्यमत्रोक्तं अक्षरार्थः स्पष्टः १२ इदानीममन्ने पूर्वोक्ते विश्वभूतवृत्तं प्रक्षिप्य विष्णुशरीरदृष्टो =
पासनांतरमुपदिशति अवात्मत्राप्यक्तं विश्वभूदेनो मेवात नू र्भगवतो र्यदिदमन्नं प्राणो वा अन्नं स्यात् सो
मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनंदं विज्ञानस्य सन्नप्राणवात्मनस्त्वा न्विज्ञानवानानंदवान् अभवति यो हे वं
वेदपावती हुवे भूता अन्नमदं तिताना त्वणो न्नमन्नि यो हे वं वेद अन्नमेव जिज्ञासन्नमन्नं संवननं स्मृतं अन्नं =
पुश्ननां प्राणो न्नं स्युष्टमन्नं मिषकं स्मृतमिति विश्वभूतमन्नस्य साधयति प्राणो वा इत्यादिना रसः सारः का

विच्छेदः ४

कार्यमित्यर्थः प्राणोस्थिरेसतिमनस उपध्यात्मनः प्राणस्यारसः मनसोविवेकसामर्थ्येति विज्ञानोस
 तेर्विज्ञानं मनसो रसः विषयाध्वसाये सत्पानंदोरयादिज्ञानस्यानंदारसरति यो हेतुर्वेदेति संबंधः सो
 न्नवाप्राणानित्यादिफलवृत्ते दृष्टं फलमुक्ता दृष्टं फलमाह यावतीहेति यावती हलोके भूता
 यन्नमदंति भक्षयंति तावत्सुसर्वेषु ते शुभूनात्मा सन्नतस्यो भूतांतस्यो न्नमत्पुपासकः तावत्सुतरव
 र्छदतिपाठे ते शुभूनेष्ववस्थितस्तेष्वभिमानशून्यः सन्नमतीत्यर्थः कः यो हेतुर्वैश्वर्यं विष्णुतनुम
 न्नं वेदोपासोदत्यर्थः उक्रमन्नमुपास्य मनं विष्णुतनुत्वं दृष्ट्वा यस्तु तथं श्लोकमुदाहरति अन्नमेवेति
 अन्नमेव विजृणत विजृणतं नयतीति विजृणतं विजृणतमेव वा विजृणतं तथा च अन्नं अन्नं अन्नं अन्नं
 वदंतीति तथा अन्नं संवननं संभजनीयं स्मृतं ज्ञातं अन्नं वदु कुर्वीत तद्वन्नमिति अन्नं नरात् अन्नं पशू
 नां प्राणः अन्नात्प्राणा भवतीति श्रुतेः अन्नं ज्येष्ठं प्रथमं रसाद्यपेक्षया सर्वसिद्धत्वात् अन्नं हि भूतानां
 ज्येष्ठमिति श्रुत्येतरात् अन्नं भिषकभेषजं शुद्धादिनिवर्तकं स्मृतं तस्मात्सर्वेष्वप्युच्यते तन्नं प्रक

न्यश्चवणादिति श्लोकार्थः १२ पुनरसौ वात्मनः कालात्मके दृष्टि विधानुमुत्तरमनुवाकं त्रयं प्रवर्तते तत्र
स्य कालाधीनत्वात् कालस्य वादित्याधीनत्वादत्रोपासनानंतरं कालादित्योपासनविधानमिति संगतिविव
क्षन् कालात्मानं सोति - प्रथा न्यूनापुरुक्तं मंत्रं वा अस्मै सर्वस्य योनिः कालः श्वेतस्य सूर्यो योनिः कालस्य
तस्यैतद्रूपं यन्निमेषादि कालादि संभूतं द्वादशात्मकं वत्सरमेतस्याग्नेयमर्धमर्द्धं बहलं मघाद्यश्रविष्ठाद्य
माग्नेयं क्रमेणोक्रमेण सार्षापणं अविष्ठां हंतं सोमं तत्रैकैक मात्मनो नवांशकं सवारकविधं सोमस्य तादेतत्प्र
माणमनेनैव प्रमीयते हि कालोन बिना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः प्रमेयोपि प्रमाणातां पृथक् कृत्वा उपेत्यात्म
संबोधनार्थमित्येवं साहेति - प्रथेत्युपासनांतरीयक्रामार्थः - प्रथान्नपिकालविषये रदपुरुक्तं - अथ दपुरुक्ति
निवा - अन्नं वै प्रसिद्धं मस्य प्राणिजातस्य सर्वस्य श्रेष्ठस्य योनिः कारणं कालस्यान्नस्य योनिरित्यनुवर्तते कावे
न सुन्नं प्रसूयते सूर्यः सविता कालस्य योनिः तस्य हि कालनिर्मितत्वं प्रसिद्धं तत्र कालस्वरूपं तत्र माणुषोत्साव
वं कुथं कालोत्पन्नस्य योनिरित्यत आह तस्यैतदित्यादि तस्य कालस्यैतद्रूपं रूपं तदतिरूपं स्वरूपं चिंस्तोतं नि
मेषादेर्निमेषकलाकाद्यावपवप्रवयात् संभूतं घटितं द्वादशमासात्मकत्वाद् द्वादशमासात्मकं वत्सरं संवत्सररूप

मे.दी०

५८

४५

५३

५०

=

वि ३

मस्ति एतत्तत्परूपमिति संबंधः तथा चोक्तं श्रीभाष्ये यो यं कालस्तस्य ते वक्तव्यं धोऽप्येष्टमाहुः श्रुतेन विश्वं
निमेषादिर्वत्सरांतौ महीयांस्तत्त्वेशानंक्षेमधामप्रपेदइति निमेषादिसंवत्सरंतयद्वाराश्रयः कालइतिकालस्य
रूपमुक्तं भवति इदानीमुक्तं लक्षणः संवत्सरस्य कालस्य दवयवैरेव प्रमेयइति वक्ष्यतां कालावयववत्पुल्लत
मादिक्रमेण बुधादयेतस्येत्यादिना एतस्य संवत्सरस्य कालस्य द्वादशमासाः संवत्सरइति श्रुतेः द्वादशमा
सात्मकस्यार्द्धमुत्तरायणवर्णमास रूपमाश्रयेयमग्निदेवस्य मोक्षप्रधानत्वादस्य वर्णमासस्य अर्धं वारुणं वरुणदे
देवत्वं दक्षिणायनं वर्णमास रूपं जलप्रधानत्वादस्य वर्णमासस्य अर्धं वायव्यं वायुदेवत्वं
यतः प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या यत्तु भूतोऽर्थः कल्प्यते सकाल उभयानुगतः संवत्सरस्य सिद्धिर्त्यर्थः इदानीं प्रयत्ना
वयवभूता बुधादयि स्तुपाह्वानतया नाशत्रयमयनद्वयं प्रकल्प्यात द्वादशमासस्य द्वादशमासमिति म
घानक्षत्रमारम्भविष्टार्द्धनक्षत्रस्यार्द्धममसावसानं यावत्सविताक्रमेण नीचैः क्रमणेन स्वर्गगत्या भुंक्ते
तावदाग्नेयमग्निदेवस्य तत्र हि कालेऽग्निदेवश्च शीतार्त्तं मनुष्यैरुपास्यते तथा सार्वपि सर्वदेवस्य माश्रयेण नक्षत्र
सार्वतस्य भृतिश्च विद्योत्तरार्द्धे यावत्सविता क्रमेणोर्ध्वमार्गक्रमणेन स्वर्गगत्या भुंक्ते तावत्सोमस्य सोमदेव

रख ३

५८

त्वं तस्मिन् काले वंसापाके ते मनुष्ये देवद्वयोपास्यत इति अत्र अविष्टा द्रष्टव्यं सार्पान्यमिति यद्यपि वक्तुं पुन
 तं तथापि यथाविभक्तयोः समययोस्वभाववैलक्षण्यस्य स्वीकरणार्थं सार्पान्यमुक्तं अविष्टायां सवितोर्वृत्त
 माने शीतानुवृत्ते सदा यग्रहो हि न स्पष्टः स्वभावनिर्देशो भेदो निर्दिष्टस्यादितरत्र तु स्पष्टं तत्र तापप्रभुय
 ४ प्रकृति विवादाभावो तत्र तावत् स्वभावभेदस्य स्वीकरणार्थं एव क्रमो विवक्षितो न नक्षत्रपाठक्रम इति भावः अत्र
 पिब्रूते यो नियतप्रवृत्तिहेतुकालकल्पना पूर्ववद्ब्रूयादानीमुक्तेः सप्तविंशतिनक्षत्रैर्द्विदशाश्व
 ५ छेदेन मासकृत् सिमाह तत्रेति तत्र तेषु नक्षत्रेषु नवग्रहो यस्मिन् तत्र वीराकं पदे कैकं न वीराकं तदात्मनः सं
 ८ त्तरात्मनः एकैको वयव इति योऽयं अंशः पादः न वीराकः न वपादाः स पादनक्षत्रद्वयावच्छिन्न एको राशिः सूर्य
 गत्यनुसारेणैको मासः संवत्सरात्मनः कालस्यैको वयव इत्युक्तं भवति तथा च तत्र मासस्वभाव नियमेन
 पिकालकल्पनमुत्तरेण एतत्सर्वं सत्वारकविधं चारश्चक्रमणं तत्र विधाप्रकारस्तथा विधया सहितं सत्वारकविधं
 एतच्च ज्योतिःशास्त्रात्कलादिकालावयवगणनया सूर्यमालोक्त्यै सर्वमवधेयमिति तात्पर्यः उक्तेरेव विम १

नक्षत्रादिषु पदभ्रमरां

हेतुमाहृ त्वादि१

५०

वर्णैः कालो नु मे यत्न्यत आह सोऽस्मात्ति सूक्ष्मत्वादित्यर्थः इन्द्रिया गोवरत्वा कालस्यैतत्पूर्वोक्तमनादिरूपं
प्रमाणं कालोऽस्ति तत्रानुभवसंवादयति अनेनेव हि पूर्वोक्तप्रकारेण कालः प्रमायते स मगवधार्यते न
प्रत्यक्षादिनेत्यर्थः किमेवं प्रमाणोपन्यासेनास्ति चेत्कालः स्वयमेव दृश्यतेति मंदांशकायामाहनेति अना
दिमायावद्विन्नविद्विलासरूपस्य कालस्य जडत्वात्प्रमेयान्तरवन्मायाधीनसिद्धिकत्वमित्यर्थः यदि काल
स्य प्रमेयत्वं तर्हि निमेषावयवादीनामपि कालावयवानां कालत्वाविशेषादभेदे सति कथं कालेन कालप्रमे
यत आह प्रमेयोपाति एथक्तादवयवावयवविभावेन भेदात्प्रमेयोपि प्रमाणत्वमुपैति प्राप्नोति किमर्थ
आत्मनः स्वस्य समागो धनार्थमवधारणार्थं दीपप्रकाशेन दीपानुमानवदित्यर्थः एवंत्याह एवंविधं का
लः सूर्याधीन इत्यत्रोदाहरणमाह त्वर्थः यावत्प्रोक्तकालस्य कलास्तावती पुनरनुसोयः कालं ब्रूतेत्युपा
सीते कालस्तस्यातिदूरमपसरतीत्येवंत्याह कालास्त्वन्ति भूतानि कालादृष्टिप्रयाति च काले वास्तंति म
च्छन्ति काले मूर्तिरमूर्तिमानिति यावत्प्रोक्तैः प्रसिद्धाः कालस्य कला अंशास्तावताषु सोऽसविता चरति तत्सर्व

मे. ११

२२

एतदपि-प्रज्ञादीनां हर्ता तं वेदितुं एवं विधेः परो हति भिन्नं यमानं सा विन्नं स्वरूपं निर्दिशति अविन्नं रत्यादिना अ
मूर्त इति चेदः अविन्नो मनसो गोचरः प्रमूर्तेः पिरिच्छिन्नः गभीरो दुःखगाहः कर्मद्विगोचर इत्यर्थः गुणो ज्ञानेन्द्रिया
विषयः अनघः पुण्यपापराहितः घनो मेघः गहनो दुर्वेकः निर्गुणो रूपादिगुणारहितः शुद्धो निर्लेपः भास्वरः सर्वा
भासकभा रूपः गुणभूतः त्रिगुणविकारसाक्षी विभेत्तव्यः सा सर्वमिति भयः कारण रूपः अनिर्वृत्तिरकार्य रूपः यद्वा
निर्वृत्तिरसर्वमिदिरूपः प्रसिद्धार्थमन्यात् मेघो मघवानिन्द्रः एज्य इत्यर्थः सर्वस्यांतरो भोक्तो जीवन्मत्स्याप्यंतस्त्वन्तं
तस्यंतर्हामीत्यर्थः १ इन्द्रस्त्रिष्टुप्त्वादि सप्तमानं इन्द्रस्त्रिष्टुप्पंचदशो वृहद्भीष्मोऽयानः सोमो रुद्रादिदक्षिणातनयंति
तपंति वर्धन्ति स्तुवंति पुनर्विशंतं तं विवरेणोक्षं तन्नायतोपरि मितापरिच्छिन्नो परब्रह्मोऽयः स तं त्रोल्लो गोमूत्रे निज्ज
क्तिर्धर्ता भास्कर इति अनाद्यं तदव्यादि विशेषणानि सवितुः सर्वव्यापनाथानि यथाशब्दवित्त्यानि २ मरुतो ज
गतीत्यादि सप्तमानं मरुतो जगती सप्तदशो वंरूपं वर्षाप्रदानः शुक्रादित्याः पश्चादुद्यन्ति तपंति वर्धन्ति स्तुवंति पुनर्विशं
त्यंतं विवरेणोक्षं तन्नायतोपरि मितापरिच्छिन्नो परब्रह्मोऽयः स तं त्रोल्लो गोमूत्रे निज्ज
ति ३ विश्वे देवा इत्यादि सप्तमानं विश्वे देवाः प्रनुष्टुबेकं विश्वो वैराजः शरत्सप्तमो वरुणः साध्या उतरतः उद्यन्ति

२४

२५

वरुपेणाविवेशात्तस्मादात्मैव ब्रह्म ब्रह्मेवात्मभेदेन ध्यानं कर्तुं प्रशस्तं तत्कर्तव्यमिति भावः ॐ नमो ब्रह्मणे नम इति शान्तिपाठो मंगलार्थः ३८ इति मेत्रीशमवोपनिषद्वापिकायां षष्ठः प्रपाठकः हरिः ॐ नमः सप्तमोऽयं प्रपाठकः प्रकीर्णानेकोपदेशपरः तत्रादितः सप्तभिरनुवाकैः सवित्राय मुपासनं स्वनं त्रिसवित्रैः सफलमात्मपर्यवसितमुपदिशति - प्रग्निर्यायत्रमित्यादिना - प्रग्निर्यायत्रं त्रिवृद्धं तं वसंतः प्राणो नक्षत्राणि वसवः पुरस्तादुद्यन्ति तपंति वर्षंति स्रवन्ति पुनर्विशं त्यं तं विवरेणोर्ध्वं त्यं त्यो मूर्तो गभीरो गुह्यो न द्यो घनो गहनो निर्गुणः शुद्धो भास्वरो गुणभूगर्भो निर्वृत्तियोगीश्वरः सर्वतोऽस्यो प्रमेयो नाद्यतः श्रीमान् जो धीमान्निर्देश्यः सर्वसूक्ष्मसर्वस्यात्मा सर्वसूक्ष्मसर्वस्येश्वरः सर्वस्यांतं संतरति अग्निर्देवता गायत्रं चंद्रः त्रिवृत्स्तोमः रथं तं सामं वसंतं रुरुः प्राणः प्राणो नक्षत्राणि चित्वादीनि वसवो देवगणस्य विशेष एते सर्वमूर्तिमंतः सवितुः पुरस्तात्पुरोभागे उद्यन्त एतेः पुरोभागे परिवृतः सविता ध्येय इति विवक्षितं तापकालेनेतत्तपंति वर्षंति सुवर्षंति तदवसाने सवितारं स्तुवंति पुनरस्ते गच्छंति सवितर्यंतं विशंति - प्रथवा भोगकाले सवित्राश्रितममृतं भोक्तुं मंतं विशंति सवितुं मंडलमनुप्रविशंति विवरेण क्षरेण किरणप्रवृत्तिमार्गेणोच्छंति भोज्यममृतमीक्षंते पश्यंति - प्रथवा विवरेण समयविशेषेण भोगं प्रतीक्षोर्ध्वंतीत्यर्थः

एतेन ब्रह्मदर्शनमुक्तमनुष्ठानं प्राप्नुयाद्वाहरणमाह शरीरप्रादेशां गुणमात्रमणोरप्येते मन्धात्मानः परमां गच्छन्त्यत्र हि सु-
 र्विकामाः समाहिता इत्यत्रोदाहरति - प्रगुणप्रादेशी शरीरमात्रं प्रदीपप्रभावतः स्थिधा हि तद्ब्रह्माभिष्टुयमानं महोदेवो
 भुवः न्याविवेश ॐ नमो ब्रह्मणे नम इति शरीरप्रादेशमात्रपुरिमितैरुदयेतत्रांगुष्ठमात्रकमलं तदिदं शरीरं प्रादेशं
 गुणमात्रमित्युच्यते तादृगंगुष्ठमात्रकमलान्तराभिव्यक्तत्वाद्गुणमात्रसंश्रणोरप्यसंश्रुतिस्तस्मादपि सूक्ष्मतरं
 दुर्लभं एवं विधमात्मानं ध्यात्वा तो नैतरे वस्तु जलं ब्रह्मकोशं मत्परमां परमात्मभावं गच्छति यद्योपासितं परमात्मा
 नमनुभवतीत्यर्थः - अत्र हि परमात्मनि सर्वे विकामाः स्वमनोमात्रसंकल्पसाधनाः समाहिताः स्थिताः सर्वत्र दृष्ट-
 गत्वा विंदन्ति इति श्रुत्यन्तराह इत्यत्रास्मिन्नुक्ते ये उदाहरन्ति - प्रगुणपरिमितकमलमुक्तं प्रादेशं शरीरमात्रप्रादेशं
 परिमितरुदयां न शरीराभिव्यक्तमिति यावत् प्रदीपप्रतापवत् प्रदीपशिखावत् स्थिधा हि स्थिप्रकारमदम-
 ध्यमोत्तमप्रकारं तैलवत्पादितारतम्यवशात् प्रकाशश्चाभिव्यज्जकान्तःकरणश्रुतिरतस्यादभिव्यक्तितारत-
 म्यवत् तद्ब्रह्मा तर्कानि त्वलक्षणमभिष्टुयमानं ममितस्तूयमानं प्रशस्ततपोपलभ्यमानं महोदेवो महान् देवो स-
 विदात्मको भुवः न्याविवेश यदेवं विधमात्मतत्वं तदेव ब्रह्म यच्चैवं ब्रह्म देवमहान् देवो भुवः तानि स्थावरा जंगमा विजि-

नै. दी
२०

शेषः यदेकं च मनुर्वदत्तं तदेष तमिति क्रमेण मनोः प्रशंसना सायः श्रुतिरेव मनुर्वदत्तमिति गम्यते यदाग्राह्यास्ताः
तिः सम्पत्तिवचनं क्वचिच्छास्वांतरगतमेवेदं सनिवद्धमिति न मनुर्वदत्तमिति न मनोनादिसिद्ध्या श्रुत्या कथमर्वाविस्म
तिवचनमुदाक्रियतरतिनशं कास्पदं श्लोकउक्तार्थः ३० इदानीं पृथिवीगार्हपत्यादिनोक्तप्रकारेणाग्निहोत्रं जु
क्तः फलप्राप्तिसोपस्करमाह - प्रग्निहोत्रं जुक्तानो लोभजालं भिनत्त्यतः समोदं छित्वा न क्रोधो श्रुत्वा नः काम
मभिधीयमानस्ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं भिन्दतः परमाकाशमत्र हि सौर सोम्याग्नेयसात्विकाग्निमंडलानि भित्वा त
तः शुद्धः सत्वांतरस्थमवलममृतमस्युतं क्रवविष्णुसंहितं सर्वपरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतंत्रं वैतन्यं
स्वेमहिमिति प्रमानं पश्यत्यत्रोदाहरंतीति यथोक्तप्रकारमग्निहोत्रं जुक्तानः कालेन शुद्धोपेतानः कारणाः सन् लोभ
मयं जालं श्रेयोमार्गनिरोधकं भिनत्ति विदारयति - प्रतो नंतरं लोभमूलमोहमविवेकलक्षणां छित्वा विवेकेनात्क
त्यक्रोधा क्रोधमयानुभावान्नस्तत्त्वानोस्तत्त्वानो न प्रशंसन्तान् परिहृजन्ति तियावत् काममोक्षलक्षणमधि
धायमानो मोक्षएवमेफलमस्ति तिवामनसो लिखन्ति त्वर्थः तत्र एवं सम्यग्विशुद्धतः करणमतिवतुर्जालं ब्रह्म
कोशं वतुर्भिरनुमयप्राणमयमनामयविज्ञानमयो ल्येजालैः परिवेष्टितं ब्रह्मकोशं ब्रह्मणा परस्याच्चादिकं मायाम
यमानंदमया तस्मिन् हि ब्रह्मनिहितं श्रुयते यो वेदानिहितं गुहाया परमं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठितं न कोशमिदं साक्षि

योगनर

०१

ॐ

कर्म ४

छे ४

ति ५

३ नरत्वा

मादित्यगमयत्यतोयोरसोस्रवस्तउजीयवर्षतिनेनेमेप्राणाः प्राणेभ्यः प्रजापत्योदाहरंति यद्विरग्नोदूयतेतदादि
 त्योगमयति तस्मै यो रिममिबर्षतिनेनां भवत्यत्रा कृतानां मुत्पत्तिरित्येवं स्यात् = प्रग्नो प्रास्ता कृतिः सम्प्रादित्यमुप
 तिष्ठते = प्रादित्याजायते हृष्टि हृष्टेरनेन तः प्रजाः यस्मादुक्ता निकृताणि = प्रभीष्टफलदानितस्मान्नेषावीर्यवर्षा
 मित्यनेन मंत्रेणा दावुद्यारितेनेतज्जातमुपासीत तास्येणा बुद्धिदित्यर्थः तथा वाहभगवान् तस्मादा मिसुदाहृत्य यज्ञ
 दानतपः क्रियः प्रवर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनामिति यतोऽपरिमितं तेजो स्पेक्षोषः = प्रसोकारस्य तेजः प्रभावा
 नवधीत्यर्थः ब्रह्मरूपत्वात् तस्यातिभावः तत्रैतस्त्रेधाभिहितमभितो हितं निहितं कथितमिति वा = प्रग्नो होमाद्याधारत
 या कर्मनिवर्तके आदित्ये देवतात्मनि प्राणो व कर्मफलभोक्तृरियजमाने वेति त्रैधाविहितमि त्त्वर्थः एते कथनोपयो
 गमाहाथे वेति = प्रभेवं सति एवाशास्त्रसिद्धानाडीकाररूपा अन्नवदुल्लयतीत्यन्नवदुः प्रथमार्थे द्वितीयास्त्येवं विधे
 षाग्नोदूतं हविरादित्योगमयत्यतो हविष आदित्यप्रविष्टा द्यौरसोरिमा पदि पाकतो स्रवस्तउजी यं यथास्यात् तथा वर्ष
 ति उद्गैः शृङ्गुर्वचर्षतीत्यर्थः तेन वर्षणो नवर्षा निष्पन्नान्येनेत्येतत् इमे प्रासिद्धाः प्राणाः स्थिरा भवन्तीत्यर्थः प्रा
 णेभ्यः प्राग्जीवन्ना हि वलवन्तः प्रजा भवन्त्येते उदाहरंति उदाहरणवाक्यं निगदन्त्यात्मानं एवं स्यादमनुरपीति

ति १

मै. ६१.

८२

स्यति

यस्ये

क्यानिश्रूयंतस्त्यर्थः तान्येववाक्यानिपठति - अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यमराज्यमग्निहोत्रेनाभिजयति सोमराज्यमुक्ते
नस्तर्पणं चोदशिनास्वासाज्यमतिरवेण प्राजापत्यमसहस्रं संवत्सरांत कबुनेति - अत्राग्निहोत्रादिश्राद्धाः कर्मनामधेया
निःप्रतिहोत्रग्रहणं च सर्वहविर्विद्यमाना मुपलक्षणा - अग्निहोमः सर्वसोमयागानां प्रथमो यज्ञः एष वै प्रथमो यज्ञो यज्ञानां
यदग्निहोत्रमिति श्रुतेः यमराज्यं यमादि स्थितस्वर्गविशेषः एवमेव सोमराज्यमित्यादयो ज्ञेयास्वासाज्यमिन्द्रादि स्थितो लोक
विशेषः एतद्यत्नाग्निहोमवाजपेयाशोयामाणादृहसवादीनामेकाहानामुपलक्षणां प्राजापत्यं प्रजापतिना विधितं
स्थानं दशरात्रप्रभृति स ह स संवत्सरा संज्ञातो यत्तु कृतसमुदायसंज्ञात्मेकस्तेन यजतीत्यर्थः एतेनाहीना अपुत्रावे
दितव्याः वर्त्याधारस्ते हयोगाद्यथादीपस्य संस्थितः - प्रतयोदोपयोगादिमो स्थिता वा त्समुदायतथोति सर्वाहः स
द्यर्थः - प्रतरेभवमंतर्धमंतरीयं ब्रह्मांडांतर्वर्तिष्य हि नारीर - अंडं ब्रह्मांडं च अंतरीयांडं तयो रूपयोगात्स्वीकार
दिमो - प्रात्मा च भुविश्च आत्मशुची पुरुषादित्यो तथा स्थितो वर्त्याधारस्थस्ते ह समाप्तिपर्यंतं दीपास्थितिबलितं
ब्रह्मांडगतवासनाक्षयपर्यंतं पुरुषादेत्यरूपेण ब्रह्मस्योतिषोभेदेनावस्थानं भवेतीत्यर्थः इदानीं यथोक्तानि क
र्मणि प्राणवोमं देहिता न्यनुष्ठेयानि कर्मसाकुरुण्यापेति विधानं पूर्वतादृगनुष्ठितकर्ममाहात्म्यं प्रपंचयति
तस्मादोमित्यनेनेन दुर्गासीतापरिमितं तेजस्तत्रैवोमित्युक्तमग्रा आदित्ये प्राणोपैषानां प्रवक्तुमित्येषा गौकृत

यत्समृद्धतस्येदमत्रमाधारतनुवर्तते अत्रेभोक्तत्वेनयवस्थितं ब्रह्मजोतिरस्य जीवत्वज्ञापकं भोक्ता जीवत्वार्थं
 तन्मात्रमंत्रः दास्यपणसिधुजासखाया समानं वृक्षं परिष्वजाने तयोर्मयः पिबते स्वाद्वत्पुनश्च तयोः अभिवाक्योति
 विभागनिर्देशप्रयोजनमाह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मेव जीवेश्वररूपेण विभक्तं वर्तते तस्मान्मंत्रोषधाज्यादिभिर्मंत्रैः
 पृथङ्गितैरौषधैरिह विमर्शितं वैद्यान्नेना विद्यायां चैतन्निविद्यतां गृह्योक्ताया मपि स्तुतिरुक्ता दत्तायां यष्टुमीश्वरात्मक
 ब्रह्ममैजने कर्तुमिति सार्थः अथ च वरुधा नादि-आमिषं पशुं गावदानं पुरोडाशो मंत्रसंस्कृतः पिष्टुणक विशेषः स्या
 जीपाकस्मात्तश्चरुः प्रादिशृणात्यः सोमादिगृह्यते तथा जीवरूपब्रह्मयजनमपि कार्यमित्यभिप्रेत्याह स्मवत्सिद्धे
 ति अवशिष्टैरन्नपानैश्च महायज्ञा यवशिष्टैः स्वभोजनत्वेन पश्चाद्विहितैरिति वा त्रपात्रेण स्यात् आस्ये यष्टुमिति पूर्वणात्
 यः यस्मिन्नास्ये त्रपा पानानां जीवरूपब्रह्मयजनं क्रियते तदा स्यमाह वनीयं मत्वा आस्यात्मकस्मिन्नाह वनाये प्रोक्तं
 गूपाय वैश्वानरात्मने हविरिदं क्रियते मयेति चिंतयन् भुंजीतेत्यर्थः किमेतन्मंत्रं कार्यमिति तन्नाह तेजस इति तेजो ज्ञानव
 द्वादिनिमित्तं प्रागभ्यंतं ह्यर्थमास्याह वनीये यजनं पुराणलोकस्य स्वर्गादेर्विजितं विजयस्तदर्थं यत्तस्य यो जना यश्चोतस्य
 ते यजनं कार्यमित्यर्थः एतदेव श्रोतारं कर्मसकामस्य पुराणलोकं जयते नुरपि निःकासस्य मोक्षहेतुर्भवत्यहो मुमुक्षुरपि
 यष्टुमपि त्वभिप्रेत्यायामृतत्वाय वेति कुतः प्रमाणानुत्पल्लोकसाधने कर्मसवगतमित्यत आहो चोदाहरंतीति विधिवा

मे-दी-

क्रमेण समवतीत्यर्थः दैतवित्वं प्रपंचमतिथे विंदव इवेति ये महासमुद्राद्विंदव इव वामयूकताः परमात्मनः सकाशात्
विद्याकाये हिताः अजस्रं पुनः पुनः जगिरता इव भुञ्जन्ति एतद्युतिर्नित्येति विषो वेत्सु नरेणान्वयः एतज्जावावभासमा
त्रां शीदृष्टान्तमुक्ताः एतन्मृतस्येव सतः एतत्कृपरिच्छेदप्रतिभासे दृष्टान्तमाह विद्युदिवाभ्राविषः परमेवोमन्निति परमेवो
मिन्महाकाशे यथाभ्राविषो भ्रांतस्याखंडस्याविद्यद्विद्यदाकारावभासस्तथा तैजोवात्मनो यशसः परमात्मनः नृस्यना
ममहंशरतिश्रुतेर्यशः परमात्मा तस्य मदविश्वे तन्मयप्रकाशः तस्य वैश्वान्नयवशाच्चैतन्माभासरवचितत्वात्तस्यतिविबाधा
रत्वाच्च अविद्याकार्यदेहद्वयरूपाववित्ताजीवा इति मपदिशुपंतशतयोत्सं यथा कृष्णवर्त्मनो ग्रेभि रूपा जटाब्जानां स्फुलि
गाः प्रकाशाश्रयत्वाद्देहेकाग्निरुमापद्यते स्फुलिगादि मपदेनाभेदे वत्तथेत्यर्थः २५ जीवदेवतत्त्वमेवमाविष्कृत्य जीवेभ्यः
दैतमाविष्करोति देवास्त्वत्ते ब्रह्मज्योतिषोरूपकेशी तमेकं समृद्धं वैकं मथयन्नशांते तस्याधारं स्वमथयत्संस्तुयन्मृद
मिदं तस्यान्नं तस्मान्मौत्रोषधाया मिषपुरोडाशस्थालीपाकादिभिर्घृष्टममंतर्वद्यामास्यवशिष्टेन पात्रे आस्यमाहवनीयमि
ति मत्वा ते जसं समृद्धे पुण्यलोकविजित्यर्थायामृतत्वाय वात्रोडाशमाहंति इति ब्रह्मज्योतिषो ब्रह्मात्मकस्य वित्तकाश
स्य देवास्त्वरूपकेशी तमेकं शांते समृद्धं वैकं ते एवाश्रयमेद निदेशेन विभज्यते अथ तयोर्मध्ये यद्वा तं तस्य स्वमाकाश
आधारमाश्रयः तैमिच्छादसंवेमायमवस्थितोऽखंडप्रकाशः शांतं रूपकमीश्वरस्याभोक्तुः स्वरूपतापकमित्यर्थः अथ

दारो लोत्थर्णवर्त्यर्थः तस्मिन्नर्णवर्त्ययज्ञमानाः कर्मिणस्तद्विरोधेन नोपासकाश्च सैध्वद्वसैध्ववस्वित्स्वद्वोरके
 निहितोऽनीयते विलीयते तदात्मतां गच्छतीत्यर्थः यदेवमस्मिन् यज्ञमानानां विलयनमेवावेष्टव्यत्वे कताकार्य
 ब्रह्मप्राप्तित्वोपासनाफलनपरब्रह्मसाध्यमित्यभिप्रायः तत्र हेतुत्रयि यस्मात्सर्वकाम्यमानाः कामाविषयाः समा
 हिताः स्थिताः संतीत्यर्थः कार्यब्रह्मलोके हि संकल्पमात्रसिद्धाः पित्रादिलक्षणाः कामाः श्रूयन्ते सपदि पितृलो
 ककामो भवति संकल्पादेवास्पृष्टतरं समुत्तिष्ठति तेन पितृकेन संपन्ने महीयत इत्यादौ शनिशो मतिमो पवती न समा
 यर्थः अत्रोक्तफले उदाहरति शेषय इत्यर्थः अंशुधारयस्वाणुवातेरितः संस्फुरत्यसार्वतर्गतसुराणां यो हैवं वित्सते
 वित्सते तद्वित्सते कथामेतः स्यात्तदात्मकश्च ये विंदवदवाभ्युच्चरं त्यज संविद्युदिवाभ्राक्षिषः परमेवो मय ते दिवो वे यश
 स आश्रमवशाज्जगामि रूपारवकं समवर्त्तन इति असौ स विना रमीशं प्रविष्टो भूः को यज्ञमानः सुराणां सर्वेषां देवानां तेषां
 तर्जनी गतिः संस्फुरति सर्वतो देवतात्मा भवति क इवेत्युच्यते अणुवातेरितोत्पदायुना प्रेरितो अंशुधारयस्व अंशुधारयना
 त्मशुधारः अंशुधार एवांशुधारः यः प्रदीपः चतुर्विधश्च त्रिविधश्च यश्चिद्विद्योः यो हैवं वित्सते स विद्वान् ज्ञानेन सह वर्त्त
 त इति वित्सते विद्वानिहानित्यर्थः स हैतवित्सते तं परापरं ब्रह्म भेदं वेत्तीति हैतवित्स यद्वा जीवानां हैतं भेदं तत्वेनेति
 हैतवित्स स विद्वानेकधाम एकं मुख्यं धाम इतः प्राप्तः स्यात्तं भवेत्तत्स्य धाम प्राप्नोति तेदात्मकश्च तत्सर्वं अभवेत्तत्सर्वं

का

का४

व

त्वमाविष्कर्वती ध्येयविशेषमर्थादुपदिशति एतत्सत्यधर्मदत्त्यादिना किंतु सत्यधर्मपदामिधेयंतदाह यदादित्य
स्यमध्ये अमृतमिति किंतु दमृतं तदाह यत्प्रेतिसोमवंदमाः प्राणाः प्राणिनां जीवनाख्याः प्राणादिद्वन्द्वः वाशब्द
प्राणस्थित्यर्थमत्र गृह्यते सर्वेष्वमृतरूपाः पदार्थावस्थित्युक्ताः कार्याणि अमृतां कुरकारणत्वाद् अमृतमित्यर्थः
अप्ययं कुरकारणः प्रमादपतितः एतद्वलेत्याद्युक्तां च अमृतत्वमुपपाद्यात् पुनरपि यजुस्तत्त्वमाहेतत्सत्य
धर्मदत्ति यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दृष्टिनिदीप्यते किंतु यजुरिति तदाह होमा यदिति अङ्कारो नुज्ञापनात् औष्ण्य
नादायः प्रकाशनाप्रोक्तिरसः सर्वकर्मपरिपाकनिरुत्तत्वादादित्यस्यैव सत्त्वं सर्वकर्मफलश्रय इत्यर्थः अमृतदे
वानां मोदनहेतुत्वात् ब्रह्मभूभुवस्वरो मिति त्रैलोक्यमोकार्थभूतमैरश्वसर्वमेतदेवेत्यर्थः एतत्सर्वं ब्रह्मदेवैः
सोवा आदित्यो देवमधित्यत्र मन्त्रविद्यायां स्पष्टमाज्ञातं अत्रैव श्लोकोष्टपादमिति अष्टोदित्याः पादायस्य सोष्ट
पादस्तं सविता स्यतरि सस्यं पादे रिवादिभिः प्रतिष्ठितं विभाव्यते पक्षः आरोगो भ्रातृः पटरः पतंगः स्वर्गोऽपि
षीमान् विभासः कश्यपोऽष्टमः समहामेकं न जहातीति तैत्तिरीयारण्यकोक्ता आरोगादयो लोपादज्ञेयाः अविशु
द्धमलेपकमिमेतत्तद्वत्संति गच्छतीति हेमः परिभ्रमंतमिति यावत् अथवा सूर्यनाम हंसः अविघटित्यसोवा आदि

मे-दी

८५

६३

४८

रतयुरेतत्प्राणएतदापएतच्चंद्रमाएतच्चक्रमेतदमृतमेतद्रूपविषयमेतद्गुणवः तस्मिन्नेवयजमानाः
संभवश्चलीयंतएषावेवमेकतात्रहसर्वकामाः समाहृताश्चैत्रादहुरिति एषहएववैप्रसिद्धः सत्यधर्मः क-
आदिसम्पादित्यत्वमितियेतएषहीतियोजना आदायुयोतीत्यादित्यः तथावश्रुत्यंतरेनिर्वचनं यदिदंसर्व
माददानायंतिनस्मादादित्यादिति तथावभोमानांरसानांपुनरापणे आदानं गृहणं कर्तुं नृदक्षिणायनेरुहिरुपेण
तानुरसानासमंताद्दृष्टवपरिभ्रमन्दादित्यराष्ट्रेनिरुच्यते एतदेवसर्वधर्मत्वमेव आदित्यएवसर्वधर्मरत्यर्थः
तदादित्यात्मत्वं शुक्लं कृष्णं भास्वरमिति वापुरुषं पुरुषाकारं यएकोतरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इति श्रुतेः अलिं
गं स्वतोर्लिंगवजितं स्त्रीपुंरूपं सकादिभेदरहितं नैव स्त्रीनपुमात्रेष्वन्ये वायंनपुंसकः यद्यच्छरीरमादत्तेतेनतेन
सपुंरूपेति श्रुतेः इदानीं विष्णुत्वमस्योपपादयति नमस्त्यादिना नमसोर्गतिस्यादिसंज्ञकमापिनस्तेजः
प्रकाशस्यैवामात्रं तमात्रमेतददादित्यस्य मध्यवादितामंडलस्यैव ननु तत्रैव वर्तते किं नु सर्वव्यापीत्यर्थः इति ए-
वं प्रकारेण अक्षिणि सर्वप्राणिबहुदेशे अग्नौ च प्रसिद्धे येन तेजोऽग्नौ प्रामात्रमित्यर्थः किं न तेजः एतद्रूपपरिपूरणं
मनएवेतदनृतमनागमापि नित्यमितियावत् एतदेवमार्गः सर्वकारणत्वाद्धरूपं पूर्वव्याप्यते तेजोस्तेजस्विना
महामिति भगवद्वचनात्सर्वव्याप्ति तेजोरूपं ब्रह्मा मृतं विष्णुरित्युक्तं भवति इदानीं मुक्तमेव स्वरूपमनूयतस्सर्व

८६

वेहिमदर्थं धारयाह मुत्तरलोके त्वदास्मात् निर्मलोकं प्राप्तामीत्यर्थः एवमेवोत्तरे मंत्रो योऽप्युः आदित्योपस्थानमंत्रा
नमोऽन्यथेति हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्याभिहितं मुवितत्वं पूषं नृपा वृणु सत्यधर्माय विष्णवे यो मा आदित्यो पुरु
षः सोमा अहमिति हिरण्यमयेन योऽप्युः निर्मयेन योऽप्युः निर्मयेन पात्रेण मंडलरूपेण मंत्रेण सत्यस्य सत्तात्मनो ब्रह्मलो
मुखं प्राप्तिश्च मभिहितं मभिहितमाह्लादितं वर्तते हे पूष नृप्रीत्यर्थं तदपा वृणु नृपा मुपधारय किमर्थं सत्यध
र्माय किं लक्षणा य विष्णवे व्यापनशीलाय व्याख्यास्यमानं विष्णुस्वरूपं प्राप्तयत्यर्थः यो सो परोक्ष आदित्यमंडलो
पलक्षिते देवतात्मनि पुरुषः पूर्णतया मी सो सोमं वाहं नाहं तस्माद न्युत्यर्थं यदेवं योजनाय आत्मनि पुरुषो
सा वादित्ये पुरुष आत्मा य आसौ आदित्ये पुरुषः सो ह मात्मनि पुरुषः अतो नः कारणो पलक्षितस्यादित्यदेवतो पलक्षि
तस्य तावदेव दोषोऽस्तीत्यर्थः इति शृष्टं पृथक् पृथक् स्थानं समाख्यर्थः सत्यधर्मपदस्यार्थमाह एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्यस्यादित्य
त्वं तच्छुक्तं पुरुषमस्मिन् गतं नमोऽर्पितं स्यते ज सोऽशमात्रमेतद्वदादित्यस्य मध्ये अमृतं यत्पृथिवी सोमं प्राणा वा अण्यं यं क
रा एतच्छलेन दृष्टं नमोऽर्पितं स्यते ज सोऽशमात्रमेतद्वदादित्यस्य मध्ये पृथुदीप्यतो मायो
ज्योतार सोमं द्रव्यं भूभुवस्वतो मिति अष्टपादं अष्टविंशं संविस्त्रमणुमयं द्विधर्मं धिंते ज सोऽशमात्रमेतद्वदादित्यस्य मध्ये पृथुदीप्यतो मायो
मसोऽर्पितं स्यते ज सोऽशमात्रमेतद्वदादित्यस्य मध्ये अमृतं यत्पृथिवी सोमं प्राणा वा अण्यं यं क

इवेत्यक्षिरमाहो वैतद्वलेन दत्तं तेमेतद्वदित्यस्य मध्ये ते मे नमोऽर्पितं स्यते ज सोऽशमात्रमेतद्वदादित्यस्य मध्ये ४ त १

नुष्णानोकारणं बंधमोक्षयोः बंधाय विषयासंगिमोक्षो निर्विषयं स्मृतमिति स्पष्टार्थः मनोनिरोधस्योपायं मति
 रेकोक्तं पूर्वकं विदधती प्रकृतमुपसंहरति अतो न गिहो अत्र गिहिविदज्ञानमिध्यायं ब्रह्मणः परमात्मानुस्मरणं
 विरुद्धं तस्मादग्निर्यष्टमश्चेतमस्तोतव्यो मिधातम इति अतो यस्मादग्निर्यष्टो त्रिणां यथोक्तविधाग्निर्यष्टो न
 नामग्रावतां वं वेष्टक इत्याद्युक्तप्रकारमिव यनमकुर्वतामज्ञानां वित्तवृत्तांते संसारमोक्षहेतुमज्ञानतो अत्र
 मिध्यापिनां पूर्वोक्तसंबिहृमैरुल्लस्यात्मा मिध्या न रहितानां प्रसां ब्रह्मणः परमात्मतत्वं तदेव मोक्षमत्रिणकार
 त्वात्तस्यानुस्मरणमनुसंधानं विरुद्धं विज्ञोषेण कथं विज्ञाशुद्धिं क्षयाभावेति ब्रह्मानुसंधानमशक्यमित्यर्थः
 तस्मादित्यादिमाख्यातं २४ इदानीं पूर्वोक्ताग्निर्यष्टो न मग्निर्यष्टो न वा नुष्ठो ध्यानिनस्तोतव्यस्तुक्तमस्मादिमोप
 स्थाने कैर्मैत्रैः कार्यमित्यपेक्षायानामंत्रानुपठति नमो ग्रायेष्टिवीक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि
 नमो वागमो वायवे नरि क्षिते लोके स्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नमः आदित्याय दिवि क्षिते लोकस्मृ
 ते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्मृते सर्वमस्मै यजमानाय धेहि एतेषु पस्थानमंत्राणां हव
 त्यादिक्रमेण त्रयो यो ज्ञाश्चतुर्थस्तु स वीक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि वीक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै
 स्मृते यजमानाय धेहि तयने त्रयेणाह पत्मात्मने नमः प्रक्षोभावास्तु प्रस्मै यजमानाय मयं लोकं दधि वीक्षिते

तिद् लोकनिवासाय लोकस्मृते २

अत्रोद्दिष्टविधंप्रोक्तं शुद्धं वा शुद्धमेव च अशुद्धं कामसंपत्कृत् शुद्धं कामविवर्जितं तस्मात्कामस्याप्यस्यार्थः त
 यविशेषपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलं यदा मातृमनीभावं तदा तत्परं संपदं लयो निद्रा विक्षोभो वहिर्विषयस्मृत्यादि
 -प्रमतीभावः -प्राप्तनोममनुपाधिप्रवेशकृतविशेषपरित्यागस्तं यदा याति तदा तदेव निरुपाधिकं स्वस्वरूपं पर
 मं पदं याति न पुनरुपाधिरस्तेत्यर्थः तावन्नो निर्दोषं हृदि यावत्तु न भयं एतत्तान् वशो वशो मे प्रयति
 स्तराः हृदि हृदयसाक्षिणि गतः प्राप्तः भयो विनाशो येन तत्तथा उत्तरादं स्पष्टं समाधिनिधेति मूलस्य वेतसो नि
 वेति तस्यात्मनियत्सुविभवेत् न शक्नोते वलमिदं गिरा तदा स्वर्गं तर्दतः करणेन गृह्यते आत्मनि निवेति तस्य
 सतत्त्वार्थः -प्रतः करणेनांतः करणावस्था साक्षिणा गृह्यते स्वाधुमवमात्रसिद्धं तन्नीत्यसौ वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥
 -प्रणामो गिरगो वा यो मित्रो मनलक्षयेत् एवमंतर्गतं ह्यस्य मनसपरिमुच्यते यथेयं धारः अयमिति पदं
 सप्तमीत्वेन विपरिणोया प्रथमा द्वितीयत्वेन तथा वाच्यं यथानि क्षिप्ता अपः पृथङ् लक्ष्येन कश्चिदगो वा
 मित्रो मित्राप्रविष्टं घटाकाशादि एवं यस्य मनो तर्गतं मात्मैकतां गतं सपरिमुच्यते सर्वसंसारबंधनादित्यर्थः
 किं वक्तुं मनः कृतः संसारस्तद्विलनाच्च मोक्ष इति निश्चितं तन्निरोधे यत्तः कार्य इत्यभिप्रेत्योपसंहरति मन एवम

नमनुसरति प्राप्नोति यत एवात्मानो वप्रतिविध्यं रूपं धत्ते अनुसंधत्ते इत्यर्थः - प्रतीके स्मिन्नर्थे इमे वक्ष्यमाणश्लोका
भवन्ति यथानिर्धनो वाक् स्वयोनो नुपशास्यते तथा वृत्तिस्तथा त्रित्वस्वयोनो नुपशास्यते स्वयोनो भूतसूक्ष्मलक्षणो
स्वकारणो तथा स्वयोनो स्वाधिष्ठाने साभासाज्ञानो पलक्षिते नुपशास्यते शास्यतीत्यर्थः स्वयोनो नुपशास्यते तस्य मन
सः सत्यकामतः इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मशुभानुगाः इन्द्रियार्थविमूढस्य मनसः कर्मवशादनुगाः - अनृता मि
था प्रवृत्तयो धास्ताः सत्यकामतो यथार्थाः सवस्तुपरागा स्वयोनो नुपशास्यते तस्य पुनर्न प्रभवतीत्यध्याहारेण योज
ना यस्मादेवं तस्मात् विज्ञमेव हि संसारं तत्प्रयत्नेन शोधयेत् यच्चित्तं सत्यो भवति गुह्यमेतत्सनातनं संसार
त्यनेन पुमानिति वा ससरति पुरुषस्य भिन्नं प्रवृत्त्यतिवा विज्ञमेव संसारं तत्सर्वं विना पुरुषस्य संसारदर्शनादि
त्यर्थः तत्प्रयत्नेन शास्त्रोक्तविषयनिवेशनं कृत्वा शोधयेत् वृत्ताशुभवासनं संपादयेत् यतो यच्चित्तो स्मिन्निति नि
वेशितचित्तः पुरुषसततमपलक्ष्यभावो भवतीति तदुक्तं प्राकृतबुद्ध्या गम्यं सनातनं सत्यमिहारीत्यर्थः चित्तस्य
हि प्रसादेन कृतं कर्मशुभाशुभं प्रसन्नात्मा तन्निस्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते प्रसन्नात्मा प्रसन्नचित्तः आत्मनि प्रत्य
कस्वरूपे सुगममुद्यतं समासकं यथावितर्जने तो विषयगोचरे यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्ततो न मुञ्जेत बंधनात् स्पष्टार्थः =

गत्यायनतन्नात्रवल्लशष्टः परवल्लविषयः कार्यवादरिरस्यगत्पुपपत्तेरिति न्यायात् ३३ पुनः प्रकाशं तरेण गार्हप
त्याद्यग्निरिविषये संपाद्यविशेषमुपदिशन्नुपासनांतरमाह पृथिवीगार्हपत्योत्तरिक्षंदक्षिणाग्नियोगहवनीयस्तत्तु
वपवमानपावकः शुचयः प्राविः कृतमेतेनास्ययज्ञं यज्ञः पवमानपावकशुचिसंघातो हि जायस्वस्मादग्निर्धृष्टयश्च
तस्य स्तोत्रयोभिधानयो यज्ञमानो ह विर्गृहीत्वा देवताभिधानमिच्छति हिरण्यवर्णः शकुनो ह्येवादित्ये प्रतिष्ठितः
मकुहां सतेजो दशसौ स्मिन्नग्रे यज्ञो महारतिवापिमंत्रार्थं विविनोतीति गार्हपत्यादिष्वग्निषु यथा निदेशा पृथि
= शास्त्रदृष्टिर्विधीयते तत एवेति त एवेत्येतत्पवमानपावकशुचयोऽग्निरिविशेषाये प्रसिद्धा स्मृत एव गार्हपत्यः पवमा
व६ नो दक्षिणाग्निः पावकश्चाहनीयः शुचिरिति भेदः प्रस्य गार्हपत्यादिसंघातस्य सर्वविषयज्ञं यज्ञं यज्ञमात्रमेतेन पवमान
दिसंघातेनाविः कृतं प्रवर्तितमित्यर्थः प्राधानेनाग्निषु संस्कृतेषु प्रथमं पवमानादयो हीष्टः सतो ग्रीनामुत्तरकृतं
गतां संपादयति तस्मात्पवमानादिरूपा एतेभ्यो दशभिः प्रायः तथा जायते विद्योऽग्निः सोऽपि पवमानादिसंघात एवात
धेयत्वमभिप्रेत्याह पवमानपावकेति यस्मादेवमध्यात्ममधिभूतमधिदेवमधियज्ञं जाग्रदहवनीयादिरूपस्तस्मा
दग्निर्धृष्टयः पय आदिमिह विमिश्रेतमृष्टकाभिरधि यज्ञमध्यात्मं च यथाशास्त्रं स्तोत्रमप्युपस्थानादिसंघेभि
ध्यातव्यं प्राधिमुख्येन प्रत्यगात्मेतमाध्यातव्यं प्रशंसयान्निष्ठता कर्तव्योपदिष्टा दानीहोमकालेनोचितनीच

३३

तिं ५

इहानो हिरण्यगर्भानां दृष्ट्या दक्षिणाग्निध्यानप्रकारमाह ब्राह्मणो गिरितिनस्प्राणरूपस्य दक्षिणाग्नेरिमादृष्टका
स्ताः कारिता आह ब्राह्मणदयः पञ्चवायवः शरीराभ्यन्तरकोरिणो यथाक्रमं शिरः आधवयव नया विनेष्टका रूपा इत्य
यमप्यग्निः शिरः पञ्चपुत्रं दृष्टवानित्यादिसर्वं स्ववद्व्याजं तदिदं मन्त्रं शिखामन्त्रं तद्विष्णुः प्रजाप
तेर्द्वितीयावितिः करैरित्याद्यपि पूर्ववत् । कोसाविंशः इत्येतदाह असौ वै प्रसिद्ध आदित्य इन्द्रः परमेश्वरः सेव
ग्निस एष इन्द्राग्निगृहवनीयः तस्मै मादृष्टकाः सेति हासपुण्यणाश्च त्वोरो वेदाः पूर्ववत् क्रमेण शिरः प्रभृत्य वयवात्म
ना विनेष्टका रूपा ध्येया इहापीति हासपुण्यणोरेकत्वं द्रष्टव्यं सैषा योर्द्विवात्मको यमाह वनीयो ग्निः प्रजापतेः
स्तृतीयावितिः प्रपञ्चनं सविता दिवो हवनीया ग्निरूपो यजमानस्या विदे त्रैलोक्यात्मकः प्रजापतिर्यस्यात्मविद्य
जमानेन त्रिष्वग्निष्वात्मत्वेन भावितस्तस्मै अवदानं प्रदानं वत्स्यति कर्तव्यं यजमाने करोति तदात्मसात् करोतीत्यर्थः न
था आत्मविदे पूर्वोपासक फलावस्थ आत्मवित्तमा आत्मविदे यजमाने स्यावदानं करोतीति संबन्धः यजमाने तस्मै स
मर्पयतीत्यर्थः प्रथानंतरमात्मविद्यजमानमुत्तिष्ठ्य ब्रह्मणो समष्टिस्तत्रात्मने कार्यवस्था यथा यत्नं दत्तवान् न
ब्रह्मणि स्थितो यजमान आनंदी मोदी सामान्येन विशेषेण श्रयथासं कल्पमाने दवान् भवतीत्यर्थः अस्या ब्रह्मप्राप्ते

द्यौ
जमानः

मेरी
८३

सगिरः पक्षसीपुच्छेष्टवानेषोग्रिः पुरुषविदः सैवाद्योः प्रजापतेस्तनीयावितिकरैर्यजमानस्यात्मविदेवदानं करोत्य
थः आत्मविदुस्त्वित्यत्र लोपापच्छत्रानंदीमोदीभवति अग्निहोत्राधिकारकमिदमुपासनमुपदिशते सोमिहो
त्रहोमकावेगार्हपत्यादिष्टमिष्टुकमेलेतुद्विनयेततद्यथापेवष्टकं वक्ष्यमाणानिः पंचमिरिष्टकमिष्टीयमानेषो
मिगार्हपत्यालो वैसंवत्सरः संवत्सरः संवत्सरस्तत्वेन ध्येयस्यार्थः तस्य संवत्सरस्तनो गौरिमाः अनंतरमेव वक्ष्यमाण
इष्टकावसंतादयस्तत्र वसंतः शिरः ग्रीवोदक्षिणः पक्षः वर्षा उत्तरः पक्षः शरत् पृष्ठं मेतश्चिश्चिरादृष्टकीकृत्यपुच्छ
मित्येव विभागमभिधेत्ताह शिरः पक्षसात्यादिशिरः पूर्वभागपक्षसी पक्षोदक्षिणोत्तरभागोपुच्छपश्चाद्भागः पृष्ठमध्य
भागः एतदंगवानेषोग्रिः पुरुषविदः पुरुषविजमात्मानेवेति उपास्ते इति पुरुषविजस्यपुरुषोविदः प्रजापतेः संवत्सर
त्सनो विराजायाप्रथमा चितिः सार्वभौमविराजादृष्टीवैतियो जनाः अयंगार्हपत्याग्निरिष्टवीसंवत्सरस्तानि विराडुसंतादी
ष्टकाश्चिन्नशिरः पक्षपुच्छेष्टवानहमस्मीति ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः पुरुषविद इति पाठे पुरुषाकार एषोग्रिस्त्यर्थः ए
वं ध्यायतो यजमानस्येतदग्निकृतमुपकारमाह करोरिति यजमानस्य परलोकगमनावसरे ते यजमानमात्रहोत्रिणमुपा
सकं करोहस्तेऽन्तरे संप्रत्युत्सृज्यो ह्येष वापवेहिरण्यगर्भाय स त्वात्मने प्रापच्छत्रं प्रयच्छतीत्येतत् स्थूलवायुशोको वा
रयति प्रीतो वैवापुरिति प्राणस्य हिरण्यगर्भः सर्वश्रुतिषु प्रसिद्धः रतिगार्हपत्याग्निविषयं ध्यानफलवैकर्म्य

मेरी
८३

सशिरः पक्षसीपुच्छेष्टवानेवोग्रिः पुरुषविदः सैषाद्योः प्रजापतेस्तनीयावितिकरैर्यजमानस्यात्मविदेवदानं करोत्य
थः आत्मविदुस्त्रिपुत्रस्योपायच्छतत्रां नदीमोदीभवति - अग्निहोत्राधिकारकमिदमुपासनमुपरिश्यते सोमिहो
त्रहोमकावेगार्हपत्यादिष्टमिष्टुकमेलेतद्विनयेततद्यथापेवष्टकैवश्यव्यमाणाभिः पंचमिरिष्टकामिष्टीयमानएषो
मिगार्हपत्याओवेसंवत्सरः संवत्सरः संवत्सरात्मन्वेनध्येयत्यर्थः तस्यसंवत्सरात्मनो ग्रेरिमा-अनंतरमेववश्यमाणा
इष्टकावसंतादयस्तत्रवसंतः शिरः ग्रीवोदक्षिणः पक्षः वर्षाउत्तरः पक्षः शरत्पृष्ठं हेमंतशिशिराश्चरैकीकृत्यपुच्छ
मित्येवंविभागमभिधेत्तार्ह शिरः पक्षसीत्यादिशिरः पूर्वभागपक्षसीपक्षोदक्षिणोत्तरभागोपुच्छपश्चाद्भागः पृष्ठमध्य
भागः एतदंगवानेवोग्रिः पुरुषविदः पुरुषविजमात्मानेवेतिउपास्तेइति। पुरुषवित्तस्यपुरुषोविदः प्रजापतेः संवत्सरा
त्मनोविजयायाप्रथमावितिः सार्वेविजयाएत्येवातिथो जना - अयंगार्हपत्याग्रिः पृष्ठेवीसंवत्सरात्माविराट्संतादी
ष्टकाश्चिन्नशिरः पक्षपुच्छेष्टवानहमस्मीति ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः पुरुषविधरतिपाठेपुरुषाकारएषोग्रिः तात्पर्यः ए
वंध्यायतोयजमानस्येतदग्निकृतमुपकारमाह करैरिति यजमानस्यपरलोकगमनावसरेतयजमानमग्निहोत्रेणमुपा
सकं करैस्तेनैरिसंप्रत्युह्योह्यवापवेहिरण्यगर्भायसूत्रात्मनेप्रापच्छतृप्रयच्छतीत्येतत् स्थलवायुशोकोवा
रयति प्रीतोवेवापुरतिप्राणस्यहिरण्यगर्भः सर्वश्रुतिषुप्रसिद्धः इतिगार्हपत्याग्रिविषयं ध्यानफलवैकर्म

संयहवाक्यानि श्रुयं वा वल्लोत्तात्मा तत्सर्वविधानि अनुयाय्यानि तत्सूत्रमनुगतस्य विस्मयार्थक्यनानि यथानंतर
मेवाथ य एवोच्चासा विष्टभने तो व मादी नि व्याख्या नानि तस्य सूत्रार्थस्योपपादनपरिणिवाक्यानि अत्रैव बालवित्तक
नुसंवादप्रबंधेन प्रवृत्तानीति अथ ज्ञेयदादिशब्दे संतब्राह्मणात्मको वेदशास्त्रवाच्यः सर्व एव गृह्यते इति हा सादिशब्दे
असहाभारतादिप्रसिद्ध एव ग्रंथसंदर्भे निधीयते ब्रह्मण एव ब्रह्मण त्मनस्तत्तदव्याधात्मना भिन्नस्यैव स्थितस्यै
निहा सादिक तत्त्वोपगमात् यद्यदि भूतिमत्तत्वं श्रीमद्भूतमेव वा तत्तदेवाववांगत्वं समं तै शं संभवमिति
भगवंतचनात् सर्वज्ञेश्वरतंत्रैव सर्वो व्यवहार इति तात्पर्यार्थः एतदेवोपसंहारमाजेनास्यैवैता नि विविधा विविधा भि
भूतानि सवाचकातीत्यर्थः ३२ विद्यायां वक्तव्यं विशेषमुक्ता पुनः संवत्सरस्य कालावयवान्मवयवेषु संपाद्योपा
सनविशेषपूर्वना नुक्तमनुक्रमेण निखिलरूपत्वादस्य नात्रातीव संगत्याद इति पंचवैष्णवो वा एवो ग्निः संवत्सरस्तस्यैव
इष्टकायो वसंतो ग्रीष्मो वर्षा शरद्वर्षे मतो ग्रीष्मस्तस्यैव मादृष्टकापक्षसीष्टपुष्पवर्षे वाग्निः पुरुषविदः संयं प्रजापतेः प्र
थमा चित्तिकरैर्द्युतमानमं गीर्षो मुहूर्तिश्चावायवे प्रायश्चित्तप्राणो वै वायुः प्राणो ग्निस्तस्यैव मादृष्टकापः प्राणो मानो
पानः समान उदानः सत्तिरः पक्षसीष्टपुष्पवर्षे वाग्निः पुरुषविदस्तदिदमंत्ररिषं प्रजापतेर्द्वितीया चित्तिकरैर्द्युत
मानं दिवमुहूर्तिश्चंद्रायुश्चाप्यक्षरदसो वा आदित्य इदं सैवो ग्निस्तस्यैव मादृष्टकापः पञ्चः सामाथवागिरसा इति हासः पुरु

पत्रकत्वेन विवरिताः संपादयतीत्यर्थः - अतो यः कालं कलयितारं कालरूपमादित्यं ब्रह्मे सुपासीतं सोऽपि सक
 कं स्याति इति कालोपसरति सकृन्मृत्वा पुनर्मृगाय न जायते कालवापो न भवतीत्यर्थः तत्र कालस्य ब्रह्मं = ब्रह्म
 ब्रह्मत्वाय पुनरुदाहरणमेवं ब्रह्म कालात्संबन्धीत्यादि पादत्रयस्य सार्थं कालो मूर्तिनादित्यरूपेण अमृ
 त्तिमोऽश्निमेषादिसेवत्सरेतेन रूपेणोति चतुर्थपादार्थः २४ कालनिर्वर्तकत्वादित्यः कालात्मको ब्रह्म इति
 श्लोपास्य इत्युक्तं तत्र किं ब्रह्म अथ य आदित्याद्यः - आदित्य आद्यः प्रवर्तको यः स तथा सकालः सकलः कलोपि
 सहित इत्यर्थः मेषादि कालेषु किमात्मक आदित्यो ब्रह्म इत्युपास्य इति वीष्णायामाहु देवा ब्रह्मणो रूपे कालश्च
 कालश्चाथ यः प्रगादित्यासौ कालोऽकलोऽथ य आदित्याद्यः सकालः सकलः सकलस्य बाह्यतद्रूपं यः संबन्ध
 रः संबन्ध एव चेवेमाः प्रजाः प्रजायन्ते संबन्धरेणो ह वै जाता विवर्द्धन्ते संबन्धं प्रत्यक्षं यन्ति तस्मात्संबन्धो वै
 जायतिः कालो न ब्रह्म नीउमात्मा चेत्सेव ब्रह्म कालः पचति भूतानि सर्वाणि वमहात्मनियस्मिन् पच्यते का
 लो यस्तं वेद स वेद विदिति प्रायः स्पष्टार्थो यमनुवाकः प्रागादित्यादिति आदित्योऽस्य ते प्रागुद्ब्रह्मणो रूपं
 कालः स तं कं स्यापि कलयिताया तौ कलः कलारहित इत्यर्थः सकलस्य वै संबन्धः सकलस्य कालस्य

१ इति

६१

रूपं तस्योपास्यत्वा यत्र ससाम्यं संवत्सरादिनि यस्मादेवं संवत्सराः सर्वकाराणां तस्मात्संवत्सरो वै प्रसिद्धः प्र
जापतिरिरापगर्भसूयामासकालः सोऽत्र मन्त्रहेतुत्वाद्ब्रह्मणो नाशमालंबनं ब्रह्मरुद्विद्योपप्रतीकमित्यर्थः
आत्मा च प्राणिनां सर्वो आत्मेति मंत्रवर्णनं एवं ह्यारुपं ह्यं आत्मा वा मेति महात्मौ अकालात्मक इति तस्मि
महात्मनि सर्वाणि देवभूतानि कालः पवति जरयति परात्मन्यधिष्ठाने तदा यतः कालो भूतानि पवते परिवर्तते
इत्यर्थः १ तथा वक्रत्यंतं एतत्स्य वा अस्य प्रशाने गार्गि निमेषा मूढरुची अहोरात्रा अपद्रमा सा नृतवः संवत्सरा
इति विभृतास्तिष्ठतीति यस्मिंस्तु कालात्मा स विता पच्यते लीयते तं यो देव वेद र हस्य विदित्यर्थः २५ पुन वेद
रपि सकलकालं सोऽति विग्रहवानेष कालः संकराजः प्रजानां एष तस्यः स विता त्वो यस्मादेव मेव द्रव्यस्य
इसंवत्सरादयः संपन्तयेभ्यः सर्वमिदं मन्त्रवायुत्किं विष्णुभाश्रुमंद्रयेते हे को तदेतं भस्मस्मादादित्यात्मा ब्रह्म
थ कालसंज्ञमादित्यमुपासीतादित्यो ब्रह्मेत्येके थ एवं ह्यारुहोता भो क्ता हविर्मन्त्राय तो विष्णुः प्रजापतिः सर्वः
कश्चिन्मनुः साक्षी यो मुष्मिन् भाति मंडल इति विग्रहवान् भूर्भुवो मा नेष काले पूर्वोक्तः प्रजानां संकराजः समुद्रस
मुद्रवेदुस्त इति यावत् एष स विता त्वो यस्मात्संस्तस्मिन् काले निमित्ततया स्थितः को सो स विता त्वो यस्मादेव स वि

लो४

६१

निमेषं द्वादशं संप्रतं भिन्नयते आयायते स्वतेजः प्रवेगेनेत्यर्थः - प्रथमसिद्धमेव श्रद्धादिभ्यः सर्वमिदं यत्किंचि
 शुभाशुभमिदं दृश्यते सुखदुःखादीत्यर्थः तदेतेभ्यश्चादित्यादिग्रहेभ्यो निमित्तभूतेभ्य इत्यर्थः यस्मादेवमादि
 त्वनिमित्तानामेति स्थितिस्तस्मादादित्यात्मा ब्रह्म यत एव प्रभाव आदित्यो यतस्मात्कालसंज्ञमादित्यमुपासीते
 तद्विधिवाक्यं कालसंज्ञमादित्यं ब्रह्मेत्युपासीतेत्यर्थः एकेशाखिनः कालसंज्ञालक्षणं गुणमनादित्यादित्यो ब्रह्म
 त्वादित्योपासनं ब्रह्म दृष्ट्या विदधति आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यनेत्यर्थः सर्वधा व्यादित्यो ब्रह्मेति सर्वं व्याहृतं
 नः होताह विषः प्रहेसायजमान आतिग्वाभोकार विषः स्वीकर्त्ता देवता विशेषः ह विश्वदीप्त्यं मेव सत्यं
 पसाधनत्वेन विहितः एते सर्वे साधो यो यज्ञः सकृद्विष्णुर्धर्मो वै विष्णुरिति श्रुतेः प्रजापतिः प्रजानां पाल
 यिता ईश्वरः कर्मफलदाता एवं विधो यो जगद्धेतु कलापः स सर्व एष एवेत्यध्याहारः कः यो मुनिनूरस्योर्मंडलभा
 तिप्रकाशते किंलक्षणाः कश्चिदेकः कश्चादिवासर्वधः प्रभुः स्वतन्त्र ईश्वरः साक्षी साक्षात् सर्वद्रष्टा इत्यर्थः २६
 इदानीमादित्यप्रतीकोपासनप्रसंगेनादित्यां स्यामिणो ब्रह्म उपासनाविशेषविधिसंज्ञाह ब्रह्म ह वा इदं

मग्र-आसादे को ~~प्रसन्नप्रसन्न~~ ~~वर्धमान~~ ~~वर्धमान~~ नंतः प्रागर्ततो दक्षिणतो नंतः प्रती-अनंतसदो अनंत
 तउर्द्धवावति-वसर्वतो नंतो नस्तस्य प्रा-आदिशः कल्पेतेथ निर्यगावाड्बोर्द्धवानूह्यएषपरमात्मा परिमितो ज्ञो
 तकोविंत्स एष-आकाशात्मेवैश्वर्यकृत्तत्र भय एको जागतीत्येतस्मादा कोशादेव त्वत्त्विदं वेतामात्रं बोधयत्सने
 नेववेदं प्रापतेस्मिं-अपत्तयात्सत्येव भास्वरूपं यददमुष्मिन्नादित्येतत्पत्तयेवाधूमकेयुषोतिष्ठिततरु
 दरस्योपवापः पवत्तत्रमित्येवं ह्यारु यश्चैषो ग्रीधश्चायं हृदये पश्चात्ता-आदित्ये स एष एकादस्यैकस्यैकत्वे
 मेतिव एवं वेदेति ब्रह्महृदपरमात्मा वैकै एकदं कालसूर्याग्नादिकं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वमासीत् ब्रह्मणो विभक्त
 नेव सर्ववदवीज इव महात्वं त-आसीदित्यर्थः-अतएव परमात्मे देसजातीयविजातीयवस्तुतश्चैत-तर्हि किं
 वदवीजवत्सूक्ष्मो नेत्येत-आहानंतोपरि विज्ञो देशतः कालतो वस्तुतश्चासंकुचित इत्यर्थः-तर्हि यासु रित्तु
 म्पापरिच्छेदतादिशो न्यः संतीति ततएव वस्तुपरिच्छेदो स्यादिति कुतो निर्कुत्रामानं त्यमित्यत-आह नस्तस्य
 ति-प्रस्थाश्रयतया प्रा-आदिदिशो नहिकल्पं तेन वस्तुतः संतीत्यर्थः-प्रथमथानिर्यद्वावाड्बोर्द्धवादिदेहो य
 स्यैककल्पं त इत्यर्थः-देवो वा देशं संबधिवस्तु किमस्य परिच्छेदकं नास्तीत्यभिप्रायः यतो नूह्यएषपरमात्मा
 उ किमानं तत्तु पपादुपति आगनंत इत्यादिना) आ-आदिषु दशस्वपिदि क्षुपरिच्छेदरहितत्वात् सर्वतो नंत इत्यर्थः ४

न कल्पतरुत्तर्यः देशो वा देशसंबन्धिवावस्तु किमप्यपरिच्छेदकं नास्तीत्यभिप्रायः यतो नूत्येष्वपरमात्मानकेना
पृथगेधर्मतरुत्तर्यनूत्यो न क्वचिदाश्रितरुत्तर्यः तथा च श्रुत्यंतरां सभगवत्कस्मिन्निष्ठितरुत्तर्येति महिम्नोति
अथो ह्यन्यस्मिन्निष्ठितरुत्तर्ये अतः च त्वेहेत्यर्थं विशेषणमपरिमितरुत्तर्ये यत्कस्मैतत्परिमितं दृष्टमयंपर
मात्मानमपरिमिताः पूर्णपुरुषेण सर्वमिति सर्वातिशयाद्यत्तद्वदणत् - यतो नूत्यरुत्तर्यः - प्रजस्यपरिमि
तुत्तर्ये हेतुः यज्ञमयत्तरुत्तर्यमितं तद्विष्णुविक्रदादिदितुल्यमिते - प्रयंतु न जायते म्रियते वेति श्रुतेरजो
तो न परिमितरुत्तर्यः परमात्मापि जन्मवानुकारणत्वा नृदादिबदित्याह न क्वचित् नतर्कगम्यरुत्तर्यः न सामा
यतो दृष्टानुमानादिरूपेण तर्केणाप्यमीदृक्षमक इति व्यवस्थापयितुं शक्यते नावेदविमनुते तद्वदं नैषान
र्केण मतिरापनेयेत्यादि श्रुतिभिस्तर्का गोचरत्वा प्रतिपादनात् श्रुत्येकगम्येथे श्रुतिविरुद्धस्यानुमान
स्यानुदयाद्येति भावः - प्रजकृते हेतुरित्येति पत्रकृते मनसो गोचरं वर्तते स्वयं वमनो वारे गोचरं तथा न
तस्य कार्यकरणीयं विद्यते न वा स्यैकं विजुनतानवाधियः यतो वा बोधिवर्तते - प्रप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः

तत्र

गो २

रिनेत्यर्थः तत्रासंगत्वे हेतुमाह एष आकाशात्मेति आकाशवदसंगः आत्मास्वरूपं यस्य स तथा न हि मनसा
 सर्वधर्मनो वेद्यं भवेदतिप्रसंगान्न असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः नास्य मनःसंसर्ग इत्यर्थः तत एव विधिसंगतौ
 न कोपि विप्रशति सिद्धं इति व्ययमनंत एष इत्यभिप्रेत्याह एवैष इति एष एवेत्यन्वयः कृत्स्नक्षयसर्वजग
 त्प्रलये एक एवैष परमात्मा जागर्ति अथ युतस्वभावो वर्तते अन्य किमपि तत्र नाभूत्यर्थः तथा च श्रुतं ६४
 तस्मादाह मेक एवाग्र आसीन्नान्य किंच न विप्रशति एतदेव सर्वविकारणत्वेन सर्वविद्यानुत्तयास्पृहीकरो
 तिरत्येतस्मादिनिशङ्क विप्रशति समास्यत्वेन सर्वलोकाविति एतस्मादित्येव प्रतीकमिदं एष एव कृत्स्न
 क्षय एको जागर्तीति यतो व एतस्मादित्याद्ये प्रतीके योजनो एतस्मादाकाशात्प्रसिद्धा इति आकाशादा
 स्त्वयदि हेतुगच्छेतामात्रे वेत्तमात्रमिति पावच्छेत्त्याभासकत्वेनोपलभ्यमानत्वाच्चेत्यभिप्रेतो मात्रमुत्तरति
 ६५ आकाशादिसर्वजगदेव त्वुपरमात्मा बोधयति बोधमाप्तं करोति पालयतीत्यर्थः किंचानेनैव परमा
 त्मनेन ध्यायते ध्यानमात्रेणोद्यते सो कामप्यत वक्रस्याप्रजायेयेति इदं सर्वमसृजतेति च श्रुतेः तस्मिंश्चास्मिन्ने
 व प्रतीकं प्रलयोपाति एकात्मता गच्छतीत्यर्थः तस्मादेक एवैष कृत्स्नक्षयैजागर्तीति पपन्नं तस्य सर्वदेवानंतत्वमि

मित्रिभावः एवमुपास्यस्य परमात्मनः स्वाभाविकं स्वरूपमुपवर्णनं तस्योपासनाधिष्ठानं निदिशन्नाह स्येति च
 सपरमात्मनः एतद्यथोक्तं भास्वरं स्वप्रकाशकं जगदवभासकं रूपं स्वरूपं स्वरूपं यदुपममुष्मिनादित्ये प्रलिये
 नृपति आदित्ये स्थितं स जगत्तापयति प्रकाशयति च एतदस्य रूपमिति किं वा धूमकेतौ यज्ज्योतिर्न दृश्यते
 रूपमिति संबंधः कीदृशं ज्योतिः विन्नतरमिति विविधं तत्तद्विधनमेव शास्त्राभ्यां लवकं ताद्याकारेणावभा
 समानमित्यर्थः अथवा यो नो घुदयं स्थो जाठरं संज्ञो गिरन्नं भुक्तं पचति सोऽप्यसौ वरूपमिति संबंधः इत्येतदेव
 प्रज्ञानेवं स्यादपेक्षितं विशेषमिति शेषः यश्चैषो ज्योतीरूपो यश्चासावादि स एतत्तत्त्वभावप्रकाशभाव एष
 परमात्मैव स एको नान्य इति एवं प्रकारेणात्मन्यादित्यादौ च परमात्मैव ज्योतिरिति य एवं वेद उपासते स एकस्य
 परमात्मनो हि स्फुटमेकत्वमेति प्राप्नोति परमात्मसायुज्यं गच्छति तस्मात्सर्वत्र प्रकाशस्वरूपं परमात्मेवाहमि
 तुपासीतेति वाक्यार्थः २० सर्वानुवाके ध्येयं रूपं ध्यानविधिं च दर्शयित्वेदानीं ध्येयविन्नस्थिरीकरणलक्षणं
 सध्यानस्य सिद्धये विन्नवशीकारोपाययोगं सांगमुपदिशति तथा प्रयोगकल्पः प्राणाद्यामः प्रत्याहारो ध्यानं च
 रणातर्कः समाधिः षडंग इत्युच्यते योग इति तथा प्राणुक्तोपासनासामर्थ्यं विन्नैकाग्रस्थितिं तथा तत्प्रयोगकल्पः

धन १
 २ तत् २

५१

६४ तस्य विज्ञे काग्रसाधनस्य प्रयोगकल्पो नुष्ठानविधिरयमुच्यते इति वाक्यशेषः तमेवाह प्राणायासः परक कुंभक
 रेवक मेदेन प्राणवायोरायमनं वशीकरणं प्राणायासः इन्द्रियाणी विनायेभ्यः प्रत्याहरणं प्रतिनिवर्तनं प्रसाहारः
 पराकुस्रोतः परवर्तनेनेन्द्रियाणां प्रत्यक् कुस्रोतः प्रवर्तनं प्रत्याहार इत्यर्थः ध्येये वस्तुन्यतः करणस्य प्रयत्नेन त
 दाकारतया भवेन्नान्ध्यानं तस्मिन्नेव तस्य ते लक्षणा दिवद्वेदेन स्थिरीकरणं ध्याना मनो ध्येये वस्तुनित
 दाकारतया सम्यक् संपन्नं न वेति परीक्षणं तर्का ध्यानधारणा सामर्थ्यादुपस्थितक्षुद्रसिद्धीनां योगांतरा यत्को
 हुनंतर्कः सविकल्पकसमाप्तिर्वातर्कश्चिन्तस्पृष्टेयवस्तुत्वाकारतामापन्नस्य निवर्तितदेशस्य प्रदीपशिखाव
 दवलतया वस्थानं समाधिः इत्येवं षड्विधैरंगैरुपेतो योगः षडंग उच्यते इत्यर्थः उक्तस्यास्य योगस्य सर्वार्थधा
 नापकारकर्ता विवक्षन्नाह - प्रनेन यदा पश्यन् प्रपश्यति रुक्मवर्णं कर्तुरिमीशं पुरुषं ब्रह्म यो नितरा विद्वान्
 यप पापे विहाय परे व्योम सर्वमेकी करोति तौ वै स्याद यथा पूर्वतमादीक्षे नो दीक्षेनाश्रयेति मृगदिजाः तद्व
 दोर २ त्वविदोषानाश्रयंति कदाचनेति - प्रनेन योगेन सम्यग्भासेन पश्यन् स्वध्याये वस्तु समात्मा वयस्य वस्तु
 समये रुक्मवर्णं पुरुषं पश्यति साक्षादुभयवति तदा तस्मिन्नेव समये विद्वान्परिपूर्णं तत्त्वज्ञानं पुण्य

कपे अनारब्धफले विहाय त्यक्त्वा प्रारब्धस्यापि कर्मणः उभेयविधस्य भोगेन विनाशो सति सर्वेषां त्रिदश
 दिरूपमुपाधिपरं परमात्मन्युक्ते कूटस्थे प्रत्यात्मनि ब्रह्मण्ये को करोति तत्राद्यः पीतोदकविदुवत्पुष्प
 शमाने आत्मनि उपसंहरतीत्यर्थः रुक्मवर्णमित्यादि पुरुषविशेषणप्राप्तस्यार्थः रुक्मवर्णमिति
 प्रकारात्मा तद्योतनादविषयत्वं पुरुषस्य विशेषणं भूतगत्योद्योतनं यो निमित्तवत्सर्वविशेषणो
 दानेने अपि भूतपूर्वगत्या तूह्येने पुरुषवत्त्वं न तत्तदलक्ष्यविषयो न कर्तारि पुरुषमीशं यो निरुक्मवर्णं
 यदा पश्यतीति योजनीयो ग्रंथ इति एवं ह्येति विद्यामाहात्म्यात्मापनपरो ग्रंथः स्पष्टार्थः १८ इदानीं
 वेत्तु योगे परिनिष्ठितस्य स्वश्रेष्ठं पदं स्वे महिम्नि रुद्धिधारणायां प्रवर्तते बहुमन्तरेण त्वेतेन वेदोत्तरदृश्य
 वादी - प्रथमत्रापुक्तं यदा वैवर्हिर्विद्वान्मनो नियमोऽदियार्थं श्रवणो निर्वैरायित्वानिः संकल्पस्ततस्तिष्ठ
 दप्राणादिह्यस्मात्तु भूतः प्राणसंज्ञको जीवः प्राणो वेत्तुर्वाये धारयेत्प्राणमित्येह अविन्नं विन्नमध्यस्थ
 अविन्नं गुह्यमुत्तमं तत्र विन्नं निधाय तत्र ब्रह्मलिंगं निराश्रयमिति यदा वै यस्मिन्नेव काले विद्वान्योगी प्रा

६५

राः प्राणोपाधिप्रविष्टो मनो नियमे कृत्वा स्थिरं कृत्वा रं द्रियांश्च शृङ्गादीन् विषयान्बहिर्निवेशयित्वा हस्तस्य
क्वाततस्तदनंतरं निःसंकल्पो निर्विकारमनास्तिष्ठेदिति यद्वानुसूपा व्याख्याः कथं विद्वत्प्राणः कथं वाति
ष्ठेदित्याकांक्षायां माह प्राणादिति प्राणात्प्राणादिविशेषादिति तद्विदोऽत्मनः एवेह देहे यस्मात्प्राणसंज्ञको जी
वः संभूतः प्राणधारणोपाधिना प्राणसंज्ञां प्राणजीवो ज्ञातिरिति यावत् तस्मात्प्राणो वै स्वभावतोऽप्राणोऽपि प्रा
ण इति प्रसिद्धः स तु परात्मे वस्य प्रयातीति प्राणो प्राणमात्मानं धारयेत् प्राणोऽस्य भावनां हित्वाऽप्राणविशेष
भावनां कुर्यादिति तर्कः एवं ह्यहं कश्चिन्मंत्रः प्रक्षिप्तं वित्तं रहितं वित्तमध्यस्थं तं मनस्युभयं वित्तं स्थित
मिति तेनास्मिंस्वित्तं नानहं अत एवोत्तमं गुह्यमिति गुह्यं सर्वे द्रियो विषय इत्यर्थः तत्रास्मिंस्ते ते गुह्ये वित्तं निधाय
ततदा कार्यकरणेन तन्मयं वित्तं कुर्यात् तच्च प्राणस्य लिंगं लिङ्गोपाधिकं जीवरूपं निराश्रयं त्रिमं तुराश्रयस्याभा
वात्तदा नष्टं यगवभासत इत्यर्थः यद्वा आश्रयशून्यो विराश्रयपरः तथा च तद्वित्तास्य लिंगं निराश्रयं निर्विषयं
संघटते तदेति शेषः १८ एवं ज्ञानमाग्रेणात्मनो वस्य प्रयाती तत्स्वरूपे धारणा प्रकारमभिधाय योगमाग्रेणात्मे
धाराणा विशेषे कैवल्यसंमते पुपदिशति अथास्य त्राणुक्तमतः परस्परधारणानां तुरजैः सनाग्रनिपीडनां घनः

६१

६५

प्राणनिरोधनादुत्पन्नकैरापश्यति यदात्मनात्मानमणोरणीयांसंघोतमानं मनः क्षयात्पश्यति तदात्मनात्मा
 नंददृष्टानिरात्मा भवति निरात्मकत्वादसंख्यो यो निश्चितो मोक्षलक्षणा मिते तत्परं हृत्पमिते वं ह्यार विरुष्य
 हि प्रसादेन कर्तृकर्मभुभाभुभं प्रसन्नात्मा तमनिस्थिता सुखमयममक्रत इतीति अतो नंतरमस्य तुर्यात्मनि
 तस्यात्मनः परावृत्तकृष्णधारणापराश्रयेति वाक्यं तदिति वाक्यशेषः यदाभ्यासवशीकृतविभक्तसन्तुर्न नीभावंति
 गमिषति तदा यमुपायः कार्यः कथं तालुकं उद्देशी जिक्रो क मस्थानं भूमिं तालु निरसनाग्रस्य निषीडनमंतः प्रवे
 शानंतस्मात्तालु रसनाग्र निषीडनालं विकायोगकरणादितियावत् तत्रैवो अनेः प्राणानां निरोधनात्क
 ल्पोच्चारणस्य दानां नां परिवर्तनात् परिवर्तनात् बुद्धपारमेश्वरं तत्तर्केण धारणानंतरभाविना निश्चितरूपेण
 ज्ञानेन पश्यति यद्देव्यकारेण मनः क्षयात् मनसो मनः स्वनाशदणोः सूक्ष्मादणीयांसमन्ति सस्मिं दिमागो
 वरं घोतमानं स्वयमेव प्रकारात्मानं मात्मानं प्रत्यक्षमात्मानं प्रत्यक्षमात्मना परमात्मना रथं भावे तृतीया परमा
 त्मरूपेण पश्यति मक्षादनुभवति तदात्मनात्मानं दृष्टानिरात्मा भवति निर्मलको भवति जीवभावात् निवर्तते
 एवावस्था यो निरुन्मनी सुखते निरात्मकत्वा दुक्ते रूपेणोन्मनी भावात्परिच्छेदकविरहादसंख्योपरिच्छिन्नो यो

निराश्रपरहितः आत्मा अविद्यविन्तर्ननामात्रतदात्मनावस्थानमात्रं एवंविध आत्मानदास्फुरतीत्युक्तं भव
ति न पुनरत्र विधिरत्रैसंभवात्तस्येहेति भावः इत्येतन्मोक्षार्थं मोक्षस्वरूपं परं हस्यमतिशयेन गोप्यमित्य
स्मिन्नर्थे एवं स्यादसंभवात्तद्विद्वत्स्यहीति प्रसादो निर्वसिततापत्तिः आत्मनि स्थितिलक्ष्मिने की भावः स
हस्यत इदानीमुपासकस्योपासनापरमेष्ठिप्रत्ययदेहादुक्रमणमार्गेषु परिश्रान्तिः प्रथमं प्राप्नुम
र्द्धगोनाडीसुषुम्नात्प्राणसंवारिणीताल्वंत विधिना तया प्राणोत्कारमेवोपुक्तयोत्ताल्लक्ष्यं परिवर्तये
द्विधाणि संयोज्यमहिमा महिमानं निरीक्षेत न नोति निरात्मकत्वमेति निरात्मकत्वात्तु सुखदुःखभावनवति
केवलत्वं लभ्यते इत्येवं स्यादपरः पूर्वप्रतिष्ठाप्य निग्रहीता निलं ततः तीर्त्वा पारमपारेण पञ्चाद्यं जीतम
र्द्धनीति या सुषुम्ना नाडी हृदया मूर्धनि वृक्षं ध्रुपद्यं मूर्द्धगा प्राणसंवारिणी प्राणस्पन्दलोकं पर्येत
सर्वरश्मिहरा संवारयित्री प्रसिद्धा तथा च क्रमं तरे शतं वै वा वरुदयस्य ना प्रसासां मूर्द्धानमभिनिस्तैव
ते पौर्द्धमापन्नमृतत्वमेति सा पुनरुद्योगं छंतीता ल्वंतर्मध्ये विधिना कुटिला भवति तथा च तत्र यत्नतस्तथा ६६
प्राणोत्कारमेवोपुक्तया अभ्यासवशीकृतेन प्राणोन्धेयवृक्षाकारकारितेन मनसा अंकारध्वनिना

श्रीवपुःकथास्तुतीकृतयोर्दत्तालूपरिसनाकारेणलंबमाननासांतःप्रवेशनेनोक्रमेदुपरिगच्छेदित्यर्थः तथा
वक्रत्यंतरंश्रीतरेणतालुकेयएवसनश्चालंबनेसेंद्रयोनिर्धनासौकेशांतोविदत्तेनेयपोषशीर्षकपाले
ति तत्रोर्द्धनाडीनयनप्रकारमाह ताल्वधग्रंपरिवर्त्तयित्वात्वविग्रपरिसनायाःश्रग्रंपरिवर्त्तयित्वायपु
तालुनोग्रादुपरिताल्वतःरसनाग्रंनिवेश्योपरिसनाकारमभिभूयेति यावत् इंदियाणिसंघोऽप्राणामनो
भ्यामेकीकृत्योक्रामेदिति श्रवणात्तयः एवमुक्रमणोयोमहिमापरिच्छेदनिर्हृतोप्राणानामसंमहिमानंनि
रीक्षेतानुभवेत्तत्तस्मान्निरीक्षणात्त्रिात्मकत्वेतिरिंद्रियमनेस्तत्वेनलिंगत्वमेतिप्राप्नोतिनिगमकेतान
सुखदुःखभाग्यवति केवलत्वेकैक्यमोक्षलभनश्चेवमर्थसाहसंनरस्यर्थः इंदियाणिसंघोऽप्राणानामेति पाठे इंदिया य
यतनानांशरीरावयवानामनःप्राणभ्यामसंबंधनमुपदिशतइति आत्मा एतदुक्तंभवति प्रागुक्तप्रकारेण
योगधारणयापुकोब्रह्मोपासीनीपदायोगसामर्थ्यात्ताल्वतःसंवारितमुष्णानाडी कलत्रैव कथंचित्
मात्मतत्त्वमवगच्छति ततोऽमनीभावेनपराममुक्तेरयत्नमालम्ब्यजानंतत्तत्रैवयावद्विब्रलममोवति चे
त ततःप्रारब्धस्यैदेहविगमेपारमेमहिमानं पराममुक्तेरलक्षणागच्छति यदापुनः प्रागुक्तस्थानयोगमहिमा

52

सुअश्वद्वितीयं किं ते दे अपि स्वतंत्रेन किं उपायो ये यस्मिन् देवाह - प्रापानयो बललोचः शस्त्रेन शस्त्रेन बललोचः
 शस्त्रे बललोचः क्रियते प्रकटीक्रियते अनभिप्रायिनिरोधानमात्रेणार्थः किं शस्त्रे बललोचः कथं पाणिना शस्त्रे बललोचः
 विः क्रियते शस्त्रे तदाह - अथैवं सति तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये अमिति शस्त्रः अंकारः शस्त्रात्वं बललोचः अनेन सर्वार्थे वा
 कसर्वशस्त्रापकतया र्णात्वेनोक्त्या भस्त्रेन साधनेनानेन शस्त्रे बललोचः प्रपंचादुपरि उक्ता तत्र उक्तो वाच्यः
 वकरूपं सर्ववेद्यज्ञातमतिक्रान्तः सन्न शस्त्रे परे बललोचि निधनं न घटवत् समुद्रे लयमेति प्राप्नोति येवमशस्त्रे वा
 मगोचरे बललोचो कतापत्तिरयतदा एषा हि ततिः परमफलं एतदेवामृतममृतत्वं मोक्षः एतस्मात्सायोजंसायुजं
 समुत्पावसीदात्मामिति यावत् निर्वृतत्वं परमानंदाविर्भावः कृतकृत्यत्वमित्यर्थः शस्त्रात्वं शस्त्रे बललोचो पदेशः
 मास्यर्थः उक्तेर्येदृष्टान्तमाहाथेति - अथास्मिन्नर्थे दृष्टान्तोपयोगं नामिच्छता कीदृशं तु नाममुत्पन्नं लोका निर्विज्ञेना
 विधिनेन सूत्रेणोक्तं मुपरिदेशं प्रत्युक्तो तोवकाशो निरंकुशविहारं लभति लभते इति प्रसिद्धं तत्वं तस्माद्विद्वान्
 शब्दस्य परित्यज्यासाधारणं निर्भयमवकाशं प्राप्नोति एवं वा एवमेव बललोचोपदेशः असावभिधायता
 अमित्यनेन शस्त्रे बललोचो साधनेनोक्तं मुक्तं तोहं मम तास्पदशावल्यादिमुक्तत्वात् अकेवल्यात्वं लभत इत्यर्थः एवं

१८ प्रणवात्पशुष्ट्रसामासोऽष्ट्रसामाविर्भावसाधनमिति स्वमतप्रस्तामतांतरमाहान्यथेति पशुष्ट्रवादिनः
 पशुष्ट्रसामादिनः शष्ट्रमाकर्णयन्तीत्यन्वयः कथमिति न दहश्रवणोक्तिकर्णयोरंगुष्ठेयोजयित्वाकर्णयोरंगुष्ठाम्भो
 विधानेनांतरद्वयेद्व्यक्ताकाशोवकाशास्तत्रसंश्लेषमाकर्णयन्ति तं शष्ट्रशष्ट्रसंश्लेषेति मन्वत इत्यर्थः तस्य भूयमाणसो
 तद्वदयाकाशास्तद्वयोषस्यैव भूयमाणसमन्विद्योषमोपमानं भवति तामेवाहयथेति पथेति नद्योनदीनां योषः
 किं किणीघंटा योषः कां स्पंतत्यात्र योषः वक्रकं रथवक्रध्वनिः भेकविक्रं धिकामं डूकरवः पृष्टिर्वेणाशष्ट्रः निवा
 ने गुहायां कृपे वा वदति वदनमुपरि स्थितेन श्रूयमाणो सो व्येकः प्रकारः एते ध्वनिभिः सदृशो योऽतस्तत्कारोऽष्ट्रः
 शष्ट्रसामापरवदन्तीत्यर्थः इति शष्ट्रपमेत्यनेन पूर्वसांख्येति तमेव संतद्वदये श्रूयमाणो पृथक् लक्षणमनेको
 पमानेनेकधा विभावमानं शष्ट्रमतीत्यपरे वाच्यमगोचरे ब्रह्मणि श्रुते संज्ञा तादृशी न प्राप्ता स्ते शष्ट्रसामादिनः
 त्यर्थः तत्र परे ब्रह्मणि ते अष्ट्रधर्मिणो ब्रह्मे कस्वभावाः अतएवापृथग्विवेकाः पृथग्विवेकमशक्या पूर्ववदेवे
 लेखा योऽस्या इत्यर्थः तत्राद्यं दृष्टान्तः पथानां नोरसाः पृथक् स्वभावकुसुमरासा यथा प्रकृते मध्वात्मत्वं संपन्नाः सन्ते
 न पृथग्विवेकास्तद्वदित्यर्थः एवं यत्रोदाहरणमाह श्रुतिदेवस्य श्रुतिश्चोक्तस्यार्थः उक्तमेव शष्ट्रशष्ट्र

तत्र २

सकृद्विभक्त्या शब्दब्रह्मरूपं विना दयति अथान्यत्राप्युक्तं यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरं यदस्यार्थं तच्छांतं मशब्दं
 मभयमशोकमानंदस्थितौ नामनामनः त्रिः शब्दशून्यं भूतस्तु मूर्द्धि स्थाने ततोऽप्यसेदिति यदोमित्येतदक्षरं त
 न्नाशं शब्दार्थं ब्रह्मेति योजना यदस्य प्रणवात्मोऽक्षरस्यार्थं नादावसानस्थानं तच्छांतं निर्विशेषं नशब्दमश
 द्वात्म्यं परं ब्रह्म अभयमित्यादीनि तस्य स्वरूपलक्षणार्थानि विशेषणानि स्पष्टार्थानि सर्वापरत्वाय सर्वस्मा
 दपरत्वाय मोक्षाय वदेतीति तेन उक्तलक्षणो ब्रह्मणी युवासीति तेनैव मस्मिन्नर्थे स्यादपो सो प्रसिद्धोऽपि श्वापर
 श्वपरापरब्रह्मरूपत्वादेव परं ब्रह्मकः ॐ कौरोयं नामनामनो प्रसिद्धः स शब्दब्रह्मेत्यर्थः यस्तु त्रिः शब्दः पर
 ब्रह्मा शब्दार्थशून्यं भूतो निर्विकारस्तो मि विशेषः ततएवं विधं आत्मानं ब्रह्म मूर्द्धि स्थाने सर्वं कृष्टे हृदये
 स्थाने अथाभुवो प्राणः स्वययः संधि सो विमुक्तात्मः क्रत्यंतरे प्रसिद्धस्तस्मिन् मूर्द्धि स्थानेऽप्यसेत ध्यायीति
 तैत्यर्थः प्रवोक्तप्रकारेण यथानिर्दिष्टब्रह्मोपासितवतो गतिं साधनविशेषोपदेशं सर्वकर्मोदयदा देवावब्र
 ह्मणी अभिधोयेत्यस्मिन्ननुवाके स्वमतेन शब्दब्रह्म प्रणवात्म्यमुक्तं त्रिष्टायं प्रकारविशेषमुपदिशन्नुपा
 सनाफलप्राप्तिप्रकारमाह अथान्यत्राप्युक्तं धनुः शरीरमोमित्येतच्छरः शिखास्य मनस्तमो लक्षणमित्यादि

मै ६१

६२

वृत्तवे २

मनो

मोतमाविष्टमागच्छत्यथाविष्टमिति त्वत्प्रजातचक्रमिव स्फुरन्तमादित्यवर्णमूर्जस्वतंत्रसुतमसः पर्यमपश्य
 दमुष्मिन्नादित्येयसोमेग्रौविद्युतिविभात्यथखल्वेमेदृष्टागच्छतामेवत्याह आनमंतः परित्वेलक्ष्येषुचविधी
 यते अतोविशेषविज्ञानंविशेषमुपगच्छति मानमेवविलीनेतुयसुखेवात्मसाक्षिकं तद्रूपवामृतंभुक्
 सागतिलेकि एवमस्ति धनुःकोदंडप्रसक्तंशरीरंमित्येतदहरंशरीरस्यशरीरस्यवा-प्रग्राह्यस्थानीय
 मनस्तमोभ्रान्तिज्ञानलक्षणं तज्ज्ञावज्ञापकंयस्यतज्ज्ञानलक्षणं तादृशं तमोमूलाज्ञानंमितीश्वरप्रयोगे
 रालक्ष्यतमोभेदनंकृत्वातमाविष्टं संधिश्चादसोऽतम आ विष्टं तम आवेशानंरहितं संघातादिविक्तं
 मात्मानमागच्छति तमोरूपंशरीरं तस्मिन्निवेशयतीत्यर्थः एतदुक्तंभवतिसम आसत आसीनः समम
 र्द्धधर्तशरीरंधनुरिव किंचिदक्षसिधिवुकारोपलोनायस्य तस्मिन्प्राग्वेप्राग्वेतंशरीरमिवास्ति कृतं वि
 तस्यनादलयस्यानेमनःशरीरस्यमिववैद्यात्मानं प्रवेशयेन्ननुवति अथानंतरमाविष्टं पूर्वमज्ञानावि
 ष्टमात्मानमहंकारस्यदमित्वाद्दृष्टरूपंरूपसापेक्षंविद्यार्थवत्सापेक्ष्यदितिसंबन्धः तस्यब्रह्मण आत्मानं
 दत्तस्यापनापुंल्लिंगेविशेषोक्तद्विज्ञानसि-अज्ञानेत्यादिना अतश्चकारस्फुरणोऽज्ञानचक्रं दृष्टांतः आदि

रव्या

६९

त्ववर्णमिति सर्वरक्षाभिभावकप्रकाशात्मत्वमादित्यरूपसादृश्यमुच्यते उर्जस्तमूर्जोरसस्तदंतमानंदरसमिति
 यावन्नथावश्रुतिः रसो वैस्वः रसं सेवालंघनं लब्धं नंदो भवतीति तमसः पर्यमिति परत्रेतं पर्यपरं तमसः परस्ता
 दनमस्कमित्यर्थः एवंभूतमात्मानेव ब्रह्मापन्नपत्त्यनात्यर्थः यदादित्यगतं तेजो जगत्तामसगतं त्वित् पञ्चद्रुमसि
 यज्ञात्तेजो विधिं मा मकमिति स्मृते मूलभूतेन वाक्येन प्रकाशमात्रमस्य स्वाभाविकं स्वरूपं सर्वत्रोपल
 क्षणीयमित्यभिप्रेत्याह परमुष्मिन्निति - प्रथेवं ब्रह्मात्मदर्शनमसमयं स्वत्वेन मात्मानं दृष्ट्वा ब्रह्माभेदे न साक्षा
 त्कृत्या मृतत्वं गच्छति मुक्तो भवति इत्येवं ह्याहेति पूर्ववत् - अतः प्रतीची सवन्तिरेपरे तत्वेपरे ब्रह्मणि ध्यानं धी
 यते लक्ष्येषु प्रत्यक्षं चारीरप्राणवेन तत्त्वस्थानेषु वैविधीयते क्रियते कुर्यादित्यर्थः - अतो ध्यानादविशेष
 विज्ञानमस्फुरो भवेति शेषं स्फुरत्त्वमुपगच्छति स्फुरत्तरसाक्षात्कारोदये सति यदात्मनावस्थानं सामु
 क्तिरित्येतदाह मानस इति मानसे मनः परिणामरूपे हंकारग्रंथो विलीने प्रलयंगते चकारात्तदा सनाथानुशास
 सुषुप्ते विशोषणार्थः यत्सुखं चकारात्मा चकारात्तदा मृतमविनश्वरं शुक्लं दीप्तिमत्तत्त्वानस्वभावं यदेवं वि
 धं ब्रह्मात्मनस्तत्ता गतिः पुरुषार्थः स एव लोकः फलं सर्वसाधनानामित्यर्थः २४ इहानी मुक्तो विद्यामनूयत

३

यमेध

ध्यानं ५

विष्णोर्नामो ३

पुन्यतेविशोकमितिअतःकरणाधर्मराह्यवकारात्याणधर्मधुत्तिपासागदित्यंगदृष्टेएतेनसूक्ष्मसंघाता
दपिविविक्ततोक्तातथावकार्यकारणप्रपंचातीतंयथोक्तविविशेषणंलयविशेषरहितंनयावस्थात्रयातीनयाव
ध्यायोनुभवतिमोपिप्रणवावस्थयायत्नात्मकोभवतीत्येवंह्यह किंएवयथोक्तप्रकारेणप्राणंप्रणेतारमथ
तथाअंकारमोकारात्मनैकीकृतंतत्त्वैतियस्मादनेकधानेकप्रकारंस्थूलसूक्ष्मकारणात्मकंसर्वजगद्यनक्ति
प्रविलापमतिकश्चिद्युजतेवापिस्वयमेववाविलायमानंयुजतेयोजयतिवास्मादियंनिष्ठायोगइतिस्मृतःक
थितोयोगइतिरित्यर्थःसिद्धनिष्ठाफलरूपयोगमुपलभ्यतस्मात्प्रकनिष्ठासाधनरूपयोगंलभयत्कत्वमिति
प्राणादीनामेकत्वमेकविषयप्रवणतयाप्रत्यक्षप्रवादकराणं सर्वभावफलत्यागःसर्वेषुक्रियाकारकफलेशु
भावपरित्यागःरुद्रित्यागःप्रथवासर्वविषयोभावनासंस्कारस्यपरित्यागःअविषयात्मत्वज्ञानाभासेवा
हविषयवासनाभिभवइत्यर्थःपुनःप्रकारान्तरेणप्रणवनिष्ठायांभावनाविशेषयोगान्तरमाहअथान्यत्राप्युक्तं
यथावाशुभारिणःशत्रुकुनिकसंवेद्यत्रणोदृष्टोदरेसोजुहोत्येववावबल्विमाप्राणानामित्येनेनोदृत्यानाम
येनोदृत्यतस्ततोवोवसोःथयथातप्तोविसर्पिल्लोकासंस्पृक्षेनोदृत्यतीत्येववावबल्वसावप्राणा
त्यःप्राणसंस्पृक्षेनोदृत्यतथयदुज्ज्वलत्पेतद्रुल्लोकरूपेदेतद्विष्णोःपरमंपदंवेतद्रुद्रस्यरुद्रत्वमेतन्नदपर

मोक्षयति ४

स ५

सु

भावे ५

५५

ਸੇ.ਦੀ.

29

मो

मित्रधावात्मानं विभज्य सूर्यातीमा लोकातिशेवं व्याह वक्रैश्च यद्वतवतुविस्फुलिगासूर्यान्मयूखाश्च तथैव
नस्याप्राणाद्यो वै पुनरेव न स्मारमुद्धरंती ह्यर्थाक्रमेण इति यथा बालो किक शिञ्जा कुनिके उक्ता कुनोष
जीवी किशानके वर्तोदि रघुवारिणो मत्स्यादीन् सूत्रयंत्रजालसूत्रेणोद्धृत्योदरे उदस्थे ग्रीजु होति जाहा
सा करोति एवं वा वश्यमेव खलुरमानि प्राणा जलवरस्था नीयादेहांतर्विवारतः सर्वानेव मुखामुख्य
रूपा मिषनेनाक्षरेण जालसूत्राणि नीयेन सर्वार्थसंग्रह समर्थो दृष्ट्ये एथ रुत्या नाम ये निर्दोषवला
ग्रीजु होति तदात्मसाकरोतीत्यर्थः उक्तमहो मे दृष्टान्तं कृतस्याग्निहस्तस्य प्रियमयत्वे दृष्टान्तमाह तस्यो
र्विसर इति अतो होमानंतरं स आत्मरूपो नो मयो निस्तप्तो र्विव उर्वी राष्ट्रे नो र्विव उर्वी राष्ट्रे नो र्वी तं भांडमु
यते पथा घर्मे महावीराख्यं भांडं तस्य तादृशांस इत्यर्थः दृष्टान्तं विवृणोति अथ यथेति तत्रो र्वी-आधारोप
यस्य तत्रो र्वी ति च तस्य पिप्प्लित्विग्रहः तद्यथा तृणादिसंस्पृशेणो ज्वलत्पूर्वज्ञानं जायते एवमिति तादृशं
तिकोक्तिः एवं वा वश्यमेव खल्वसावप्राणाख्यः प्राणादिसंघातादिविरुजतया प्राणाख्या मलममान आत्माभिः
प्राणा संस्पृशे नो ज्वलती प्रकटीभवतीत्यर्थः एतदुक्तं भवति यथासनप्रेभांडे विद्यमानोप्यग्निर्न स्वस्त्वेषा संस्पृ
तेष्टे तेनो दीपितः संस्पृष्टो तृणादिसंबंधे मथावदुत्पन्न एव मसावात्मा देहसंस्थानमथावदवभासते प्राणाप्र

5

四 九

पंचप्रविलापने सति विलीयमानप्रपंचानुगतविश्रामासद्वारा यथावदवभासत इति - अथवा पूर्वोक्तस्यात्मनि
 यदग्निरूपकत्वमुक्तं तदृष्टान्तेन प्रपंचयति ततो विवसद्वादिना ततो विशिष्टेन तत्स्थितेन लक्ष्येन तद्यथास्वो
 र्यासिद्धतत्त्वपानं स्वसंसारं सर्वं तृणादिकं संपत्तिदमिज्ज्वलति एवमयमप्राणात्म्यश्रमाविश्रामासम्यापदेह
 ह्यसंतेपसंसृष्टं सर्वमेव जगदमिज्ज्वलति प्रकाशयतीत्यग्नित्वेन रूपकमुक्तमिति - अस्मैव सर्वोत्पत्ति
 स्थितिलयकारणत्वेन सर्वात्मत्वमाविः करोति - अथ यदुज्ज्वलतीति एतद्वृत्तान्तो हिरण्यगर्भस्य स्रष्टुः रूपं स्वरू
 पं विष्णोः पालकस्य पारमपदं स्वरूपं एतदेव ब्रह्मस्य संहर्तुः रुद्रत्वं स्वरूपं एतदेव तदात्मरूपं ब्रह्मापरिमित
 धावात्मानं विभज्य देवतिर्यगनुष्यादिभेदेनाविद्ययात्मानमेतैकधा विभज्ये मानू लोकाः पूरयतीत्येवैवाहवके
 अपरिहति पूर्वोक्तं स्रष्टुः प्राणादयो वै प्रसिद्धाः पुनरेवेति सुषुप्तिप्रलयोः प्रलीनाः पुनर्नस्मादभ्युच्चरंतीह प्र
 बोधसंज्ञोपधाक्रमेण पूर्वसृष्टिक्रमेणेत्यर्थः तथा च श्रुतं तरे अथाग्नेः कद्राभ्यां स्फुलिगुभ्यां च तैव मेवास्मादात्म
 नः सर्वे प्राणा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्यञ्जरीतीति २५ इदानीं प्रकारान्तरेण ह्येतोतिष्ठमात्मानमुप
 लंभयन्नकलात्मानमिष्ट्वा मुपदिशति - अथान्यत्रोपुक्तं ब्रह्मणो वाक्चेतने जः परस्यामृतस्याशरीरस्य यत्र शरीर

स्येन दोषमस्यैतद्धनमथाविः सन्नभसिदिहिनवेन देकाग्रेणे वमंतर्हृदयाकाशं विनुरंति यत्तस्य ज्योतिरि
 वसंपद्यतीत्यतस्तद्वर्णविरेणेति भूमावयस्युं निहितं यथा विरेणेति भूमित्वं समस्तं स्यैव यस्यिं उं यथा मयस्क
 शरयोनाभिप्रणस्येति विरेणं यथा श्रयेण सहेवमित्येवं स्याह हृद्याकाशमयं कोशमानंदपरमालयं संयोगश्च
 ततोस्माकं तेजश्चैवाग्निसूर्ययोरिति ब्रह्मणो वावपरमात्मन एवैतदक्ष्यमाणं तेजः किंलक्षणस्य परस्य सर्वदृश्य
 स्वभावातीतस्यान एवामृतस्य जन्मोत्तिमारेणो हितविक्रियारहितस्येति यावत् स्वतः परममृतमपि ब्रह्म तेजः शरी
 रसंबन्धादिपरीतं स्यादित्यनेन विज्ञानं हि शरीरस्येति यावत् शरीरसंबन्धरहितस्य न हि निरवयवस्यासंगस्य जनु
 काद्यवत् शरीरसंज्ञे वेत्ति नोपावस्य एवं विधस्य ब्रह्मणो वावैतन्ने जडं किंतु दित्याहुः पञ्चुरीरस्यो ह्ये शरीरसंबन्धसा
 ग्रेयं यं दोष्यमुपलभ्यते स्मार्त्तनेन प्रत्यक्षेण एतद्ब्रह्मणो जडत्वं नथानुल्लां दोषे यदुतः परोदो ज्योतिर्दीपि
 तरत्युपक्रमेदं वावनघदिदमंतः पुरुषो ज्योतिस्तस्यैवार्थेयत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पृशेन्नो ह्यिमाने विजानातीति
 प्रस्यते जस एतत्समिद्धं शरीरं दृष्टं न न हितं ब्रह्म तेजो प्रकाशमानमपि विवृतेन दीप्यते एवं सामात्मन दे
 हुगतो ह्येतात्मना तेजः स्वभावनापदं नीतमिदं नीतस्य साक्षात्कारपदवीमुपाददाति अथाविः सन्निति अर्थेन

सभावितं तज्जः प्राविः प्रकटं सने भसि हृदया काशो निहितं स्थितं वे निश्चितं सर्वश्रुतिश्चेतदित्यर्थः तथा स मुं
 के प्राविः संनिहितं गुहा वारं नाम मरुतसदमिति तत्रैव मुक्त प्रकारमुद्धिपोत हृदये हृदयपुंउरी कं यदा काशो
 देकाग्रेण विनसमाधानेन विदुर्दति विशेषेण तु दंति हृदयपुंउरी कासेनेन स्थमाकारमाविष्कंवेतीत्यर्थः एवं क्रियमा
 णे तस्या काशस्य संबन्धियुक्तोतिरिव प्रकारादव नित्यसिद्धमेषा वारणतिरोधानमात्रापेक्षोक्तप्रकारादव स
 पद्यति संपद्यते अभिवक्तं जायत इत्यर्थ इति पतः स्वभावसिद्धं तज्जो भिवक्त्यने सत्त्वा वं तस्य तज्जो भावस्तभाव
 मविरेणात्यकालेन सद्य एव एति प्राप्नोतु पासकः तस्य प्रत्यग्रूपत्वेन नित्यप्राप्तत्वात्तदा वारणतिरोधानमात्रमप
 यप्राप्तिरुपवर्त्यत इति भावः तज्जो पाध्याकारप्रतिबंधक निवृत्त्या अविरेण स्वस्वरूपापत्तो दृष्टानमाह भूमा वि
 ति भूमौ निहितं तं भूमौ निक्षिप्तमयः पिंडं पिंडी भूतमयो यथा विरेण भूमित्वं मृदावमुपेति गच्छति मृदेव भव
 तीत्यर्थः तथा सम्यक्स्वरूपापन्नस्य पुनरनुशासनं वेत्यत्रापि दृष्टानमाह मृत्संस्थमिति मृत्साक्षात्तुक्तिकेव सत्या
 स्थितिर्पस्य तद्वन्मत्तस्य अत्र दति यो गुरु भूमिमात्रो मृदात्मना स्थितमित्यर्थः यथा मृदात्मतां गतमयसिंउ
 मग्रयस्कारादयो नाभिभवन्ति अग्निना प्रागयसिंउरवतस्मिन्नभिवक्तं प्रकारान्नदस्य तेन वा यस्कारे लोहकारे

विशारीकियतइत्यर्थः दाष्टं त्रिकमाह माह प्रणस्यतीति यथेमोदष्टां नो तथा विरं हितस्थश्चिदाभासो जीवात्मा
 अयेणोपाधिना विनेन सह प्रणस्यति निर्भासोति रूपमापद्यतइत्यर्थः यदा विने साभासमंतः कारणां आश्रये
 णिवासनात्मकलिंगेन सह प्रणश्यति प्रकर्षेणानश्यति उच्छिन्नसंस्कारं भवति पुनर्नोति न्यर्हं भवतीत्यर्थः एवमेव
 तन्नान्यथेतेवमर्थमाह ओकइत्यर्थः ह्याकाशमयमाकाशवदसंगं यदा हृदये यदा काशे तत्स्वरूपं हृदयाकाश
 मयं कोशो भांडाकारस्तद्ध सर्ववस्तुश्रयत्वा कोशा भिदकोशां लिंगव्यत्ययश्चांदसः तथा च हादिकां शं प्रकृत्यर्थ
 त्यंतरं उभे अस्मिन्ना नाष्टयि वी अंतरे वसमाहिते उभावपि श्रुवा युश्रुत्वा विंदमसावुभौ विद्युन्नात्रेयश्चास्ये
 क्षिप्यन्नास्ति सर्वतरस्मिन्माहितमिति आनंदयतीत्यानंदं एषेवानंदयतीति श्रुतेः परमालयं आसमती
 लीयते स्मिन् सर्वमित्यालयं परमं च तदालयं परमालयं मुक्तिरूपमित्यर्थः एवं भूतं यद्वत्सु रूपे ते जसदस्माकं
 स्वस्वरूपयोगश्च युज्यतइति योगः फलपुरुषार्थः सोप्येदेवेति योजना पतएवमनोस्य सर्वात्मकत्वादग्रेस्य
 गोश्च ते जएवेत्यर्थः तथा च श्री भगवद्वचनं अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्वं भूतं भर्तृवत्तद्वैयं प्रसिद्धं प्रभ
 विष्णु च ज्योतिषामपि तद्व्योतिस्तमसः परमुच्यतइति २० इदानीं मुक्तसु ब्रह्म ते जस उपलंभयोगविशेषमुपदि
 शति अथान्यत्रा पुक्तं भूते दिव्याप्यनितिकर्मेतजः प्रब्रज्य हृदि रं वधनु गृहीत्वा न भिमानमयेषु सा च तत्रैव सुखा

जा १

ज्या १४

स्थि ३

नवेवे १

४४ रपारं निहत्या घंसं मोहमोली तृष्णेषां किं डली तं डी राघवे त्मभिमाना धृषः क्रोधं प्रलोभदंडं धनुर्गृहीत्वा मये
 न वै वेष्टुं लोभा निर्वलुभूतानि तं हर्षां कारुण्येनां न हृदया काशस्य पारंती त्विभूते तं राकाशो न के वदेव
 वटकुक्ष्यातु कामः संविशेत्ते वं ब्रह्मालां विनोत तश्च नुती लवसु कोत्रां प्रणुदे ह्रुवी गमेनेत्यतः शुद्धः सतः शून्य
 शांतो प्राणो निरात्मानं तोक्ष्यः स्थिरः शाश्वतो जः स्वतंत्रस्वे महिम्ना निष्ठेष्टे त्वमहिम्निति सुमानं दृष्ट्वा त्वं त्वं
 कमिव संसारवक्रमालो कयतीत्येवं ह्यहं षड्रसमिक्तं पुं कस्य नित्यं पुं कस्य देहि नः अनंतः पामो गुह्यः सप
 ण्योगः प्रवर्तते रजसमोऽप्यविदुस्य सुसमिद्धस्य देहि नः पुत्रशरकुटुंबेषु सक्तस्य न कदा वनेति भूतघनेन
 तत्संघातो देहो गृह्यते इन्द्रियाणि प्रसिद्धानि अर्थाः शब्दादयो विषयाः देहोन्द्रियविषयानतिक्रम्य ते घृष्टं
 माभिमानं त्यक्त्वा ततो नंतरं प्रव्रज्या सन्यास एव ज्ञाप्य सो तत्प्रज्ञा सं धतिर्देयं देउः कांडं यस्य भूधनि देउं एवेति
 धंधनुर्गृहीत्वा धैर्यमास्थाय तस्मिन् संगता लक्षणां ज्ञामारोप्येत्यर्थः तस्मिन् धनुषि सं हते नानभिमानमयेन न
 काराद्विवेकसिनेन वैष्टुं लो वविद्याचारकुलादि निमित्तानि मानय रित्यागात्मके न दृग्श्य विवेकोपकृतेन नय
 थोक्तान् भिमानमयेन यथोक्त विवेकतो ह्योष्टुं लो जियावत् तं प्रायमिति संवेधः तेषां सिद्धमाद्यं सर्वानर्थका

विद्येते सत्त्वोऽपि कुंडली तं दी सत्कनस्वालयं इरा निद्रा अर्धं पाप्मं वेत्तेता निवेत्रं यष्टि विशेषो यस्य सत्त्वोऽपि सत्त्वोऽपि

७४

रणमहंकारब्रह्मकारपारंपरीहार्दस्यब्रह्मणःधारपारंपालंरलयोरभेदाकारनिरोधकरमित्यर्थः एवंभूतं निद्रायाहत्वा
ब्रह्मशांतिविशेषितुत्तरत्रसंबंधः संग्रहेणोक्तं विवृण्वती अत्रिरहंकारस्यहंनमत्वेसूत्रयजिसंमोहेत्यादिना
संमोहो मिथ्याज्ञानं मोक्षारसात्ताजिसंमोहमोलीतस्याविषयकोपलंरूपिरोक्तं सत्त्वोऽपि सत्त्वोऽपि सत्त्वोऽपि
तं दी रं घवेत्री-प्रमिमानः स्वीकृष्यसहनेवेशः तस्याध्वोऽपि विद्याप्रवृत्तयितायागुक्तोहंकारः साभासः स
को धज्जाकंप्रलोभदधंनुर्गृहीत्वा रक्षामयेन विद्यापरपर्यायवाच्यरूपेण वकारादिविवेकनिश्चिन्नवेदे
पुणोमानिप्रसिद्धानि विबुधभूतानि स्थावराजंगीमात्मकानि हंतिपीडयन्ति न मेव सर्वपाशकरत्वाद्धंनं
त्वानुमूल्योकारसूत्रेनतरणसाधनेनांतर्दद्याकाशस्यसर्वजगदाश्रयतयाऽप्युक्ततास्यस्यपारंपरी
तदधिष्ठानं सर्वसाक्षिभूतं तीर्त्वाप्या-आविर्भूतं तं राकाशे ब्रह्माकारे अभिव्यक्ते सति नानवेक्ष्यते संभ्रमे
नेव ब्रह्मशांतिविशेषितुत्तरत्रसंबंधः शनैस्तदनुप्रवेशोदृष्टं तमाहावेदेवेति संघट्टी कुं दसे-अवट्टवेत्तेतदेतत्
यथाकश्चिद्वातुकामः सुवर्णादिधातुनंतर्भूतो निद्रिता-कामयमानोऽवट्टकृत्तर्कताविट्टं तं सिंछनेः सविश
तिप्रकटीभूतं धातुं पश्यन्नेव प्राडुर्भूतं ब्रह्मशांतिं ब्रह्मपकाशस्थानं साक्षित्वेनाविशेषितं प्रत्यगेकरसमात्मानं

५५

धं ५

७४

वे१

विशेषतस्तत्त्वज्ञानंतरं ब्रह्मरिजालासु पुरुषपरिवेष्टनानियमितं तत्र नृजालं ब्रह्मकोशां ब्रह्मणः कोशावशाद्वा दकं तं नृजालं
मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाख्येऽनुभिः कोशैः परिवेष्टितमानंदमयकोशांप्राणदेहेरमेदिंघादिनिष्ठा
वत्केनसाधनेनगुर्वागमेनगुरूपदिष्टेनागमेनवेदांतवाकोनानंदमयकोशाश्चयंब्रह्मेवप्रत्यगात्मैत्यागमावाप
भ्यानिश्चित्यकोशोच्चात्मानंत्यजेदित्येवक्रमस्त्यर्थः-प्रतोर्नंतरमत्रः कारणत्सर्वप्रतिबंधनिवृत्तेरितिवाभुवः
प्रतदित्यादिविशेषणः स्वेमहिमितिष्ठतिअतोर्नंतरंस्वेमहिमिस्त्वस्वरूपेतिष्ठमानमवतिष्ठमानमात्मानंद
अवृत्तवक्रमिवपरवृत्तवक्रमिवसंसारवक्रमालोकयति यथाऽहोरात्रिचक्रं परवृत्तवापारंहरत
एवावृत्तैकश्चिन्नथाविद्वान्ब्रह्मसंपन्नः संसारवक्रं हरादेवावलोकयति न पूर्ववत्संबन्धितयेत्यर्थः-इमेव
ह्यहोरात्रौकाष्ठासुक्रमर्थजातमित्यर्थः नित्यपुनरुत्पत्तिर्देहस्य अभिमानभूत्यस्यैव हिमसिक्तपुनरुत्पत्त्योग
निरतस्य प्रागुक्तवर्त्मप्राणावाभ्यासं कुर्वती देहिनीर्नतः परमो गुह्यः सम्पत्तोगः परमात्मसंपन्नित्तत्त्वज्ञानः प्रवर्त
तेतिथीतीत्यर्थः सुसंमिद्धस्यविद्याविनयावोरोमुदीपस्यापि देहिनीरजस्तमोर्भाविद्धस्यप्रवृत्तस्य तावन्मुव
तः पुत्रादिष्वतएतत्क्रमेण कदाचन सम्पत्तोगः प्रवर्तित इत्यर्थः-२८ इदानीं बालवित्याद्याधिकामुपसंहरन्तु

मा३

७५

कृतेषां सगुणानि गुणविधयोः संप्रदानविशेषमुपदिशति शाकाय मरुत्याह एवमुक्तांतद्वयः शाकाय न्यस्तस्मै
मस्तुत्वाः अनया ब्रह्मविद्यया राजन् ब्रह्मणः पंथानमारूढाः पुत्राः प्रजापतेरिति संतोषं ददति तिहाशांतत्वं
योगाभ्यासादवाप्नोतीत्येतद्ब्रह्म तमं नापुत्राय नाशिष्याय नाशानाय कीर्तयेदिति न्यमक्राय सर्वगुणसंपन्नाय व
द्यादिति एवमुना प्रकारेण ब्रह्मविद्यामनेक प्रकारं ब्रह्मया योक्तांतरे वप्रत्यक्षे रूदयं बुद्धिर्यस्य सोतर्हदयः
कायनोऽविस्तस्मै ब्रह्मणो गुरवे नमस्तुताः नयामया तुभ्यमुक्त्वा ब्रह्मविद्यापरापारब्रह्मविषयया हेराजं ब्रह्म
णो यथोक्तस्य पंथानं ब्रह्म प्राप्तिमार्गमारूढाः प्रजापतेः कृतास्म्यपुत्रो वा त्वत्पितृतामुनयस्युवाचेति यो म
योगाभ्यासा संतोषाय वाप्नोतीत्येवं वाचेत्यध्याहारः एतदुक्तं ब्रह्मज्ञानं गुह्यतममतिगोप्यं ब्रह्म तमं पुत्राय न
कीर्तयेन्नोपदिशेत्तथा अशिष्याय शिष्यवृत्तिरहितो यमकीर्तयेदशिष्यत्वे पुत्रत्वे च यद्यशांतः साभिमानस्तस्मै अश
नायन कीर्तयेत्तस्मात्तौ नाय शिष्याय पुत्राय वा कीर्तयेन्न न्यस्मेकस्मेवनेत्यर्थः तथा वाक्कं कृत्यं तरेवेदं तैपरमं गुह्यं पुरा
कल्पप्रबोदकं न प्रशांताय दातव्यं नापुत्रो शिष्याय वा पुनरिति फलितमाह न न्यमक्राय वा ये कर्मकजनपरमसर्व
गुणसंपन्ना यद्वादिदं ज्ञानमित्यर्थः शिष्यगुणाश्च श्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धाः स गृह्यभगवत्पादैराचार्यैरुक्ताः प्रश
तविज्ञाय जितेन्द्रिया यप्रहीनदोषा यथोक्तकारिणो गुणान्विता यानुगता य सर्वदा प्रदेयमेतत्तततमुमुक्षव इति २८

पा

७५

रहानी मध्यायशेषेण प्रकीर्णानि कानि विज्ञानानि साधारणानि क्वचिदसाधारणानि बोधेष्टं प्रवर्तते श्रुतिः ॐ शुभो
 देवो भुविः सत्वस्थः सदधीमानः सदा दी सधायी सदा जी स्यादित्यतः स ब्रह्मणि सत्यमिना धितो निरुद्धो न्यस्तकले
 चित्रपाशो निग्राहो परेष्वामवहितमयो निष्कामो ह्यप्यपरिमितं सुखमाके स्यतिष्ठति परमं वैशेव भेरिव परसो दारणं
 यन्निष्कामत्वं सहि सर्वकाममयः पुरुषो धवसाय संकल्पाभिमानलिंगो वक्षो तस्तद्विपरीतो मुक्तो नैक आरुगुणः प्रकृ
 तिभेदवशादधवसायात्मबंधमुपागतो अवसायस्य दोषवद्वा हि मोक्षो मनसा ह्यवपश्यति मनसा श्रुतानि कामसं क
 ल्पो विविक्तित्वा श्रद्धाः श्रद्धा धृतिरधिति क्रीधमिरित्येतत्सर्वं मन एव गुणो धेरु ह्यमानः कलुषा कृतश्चास्थिरश्च वलो
 व्युत्पन्नः सत्य हो मयश्चाभिमानितं प्रयाता रत्यहं सोम मेदमित्येवं मय्येमानो निवध्वा त्याग्मनात्मानं जालेनेव विवरोतः
 पुरुषो धवसाय संकल्पाभिमानलिंगो वक्षो तस्तद्विपरीतो मुक्तस्तस्मान्निर्धवसा योतिः संकल्पो निरभिमानस्तिष्ठेद न मोक्ष
 तश्चरणमेषा न ब्रह्मपदमेवो न द्वार विवरोने नास्पृशत मसः पारंगमिष्यत्यत्र हि सर्वकामाः समाहितान्तर्यत्रोदाहरति यदा
 पंचावतिष्ठते ज्ञानानिमनसा सह बुद्धिश्च न विवेकते ता माहुः परमांगतिमिति श्रुवो देशे गिरि नदी मुनि नगुरादि शुद्धस्थानेषु
 उपविश्येति योऽयं भुविः वा ह्याप्येतरं भुविसंपन्नः सत्वस्थः सत्वगुणस्थः प्रसन्नचित्त रजियावना सदधीमानः सदध्यात्म
 शास्त्रादप्यसदा दी सद्ब्रह्म जन्तु नालः सधायी ब्रह्म ध्यान परायणः सदा जी ब्रह्म जन्तु नस्मै श्वर रूपस्य मानसे रूपना

सनातनकस्य भावे विशेषवशादप्यत्र सा मत्तमवधि विषयाप्यवसायादिरूपवन्धनमुपागच्छेत्तदित्यर्थः ॥ १

४ न प्रथमवसायस्य यो दोषवद्विषयप्रवणता तस्य हर्षाभावादिषयवासना विच्छेदादि मोक्षः सर्वोक्तस्य गुण
सौवेत्यर्थः अत्रेति शब्दोऽर्थाहो मोक्षस्यैकस्याकुरिति संबन्धः उभापितं मतं मुत्पापप्रतिमनसा हीति अ
तः कारणमिमं तस्य बुद्धितत्त्वस्य कारणविमक्ता परमशक्तिर्वश्रुतिशून्यतस्य कर्तृत्वमवर्गं शङ्क्यते नो मम
सैव हि पश्यति लोकश्च शुषा यद्रूपं पश्यति तन्ममैव पश्यति मनो व्यासं गे सति वक्षुः संबद्धस्या प्रतिभासात्
अन्यत्र मना अभूवं नादृशं मन्त्रमना अभूवं नाश्रोमिति मन्त्रसाध्यवपश्यतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृत्यं तरे
मनोबुद्धिहंकाराद्वाच्यस्या तत्तमनःकरणत्वावधारणात् तत्तस्य कर्तृत्वमिति तात्पर्यार्थः विविकित्वा शेष
यः प्रसिद्धोऽर्थमन्यत्र एतत्सर्वमन एव मनोविकारत्वात् सुवर्णकुंडलमिति वनो भेदेन तद्रूपत्वं कामादीनाम
वधार्यते कर्तृधर्मत्वमिति व्यावृत्तपदस्यार्थः अनुयद्येते कामादयो न कर्तृत्वधर्माः कथं तर्हि कर्तृत्वमिति पतया
हं कामाद्यादिरूपेण प्रतिभासदतिवेत्ता यं दोषो तः कारणोपाधिनिबन्धनत्वात् कर्तृत्वस्य तत्सुबोत्तना तादात्म्य
आसाधीनत्वादेव प्रतिभासोपपत्तिः स्फटिकमणोरिवोपाधिको लोहस्य प्रतिभासस्य भिन्नेत्याहुगुणैर्वैरु
समानशक्तिगुणानां सत्त्वादीनां माया गुणानामोघाः प्रकाशोदेहाद्युपतद्रूपरूपात्मेरुह्यमानः परवशीक्रिय

माय

नै. ६१.

३। सा मेला निजालं गिकर्धो वसतार स्पष्टार्थः। प्रकृतमुपसंहरति। तस्मान्निरप्यवसाप इति मुमुक्षुश्चैव कामः सन्निधाय अप्यवसाप इति ३

मा ५

दि १५

७

मा लोमिमानि तौ प्रयाज इत्यन्वयः जालेने वलव र इत्यंत तृतीया प्रपाठ के द्वितीया नुवा के आख्यातं यस्मादेवम
देतनस्पवृद्धि नत्वस्य स्वसत्ता स्फूर्त्तोरिस्वतंत्रस्य कर्तृत्वबंधमोक्षभाक्कमनुपपन्नं कूटस्थस्यापि विदात्मनः परोपा
धिवशात्प्रकृतेशातिभाषिकं कृतस्वतंत्रसर्वपुण्यपन्नमतीस्मृतेतौः पुरुषोध्यवसायादिरहितं स्यादित्यर्थः एतदुक्तमादि
लक्षणमवस्थानमेतमोक्षलक्षणमोक्षसाधनं यत एषा त्रैयोमा गेधुमध्यं वसुपदवी सोभा द्रुम प्राप्तिभागः एषा त्रवार
विरोमोक्षद्वारस्योद्घाटनमित्यर्थः विधेया विषयलक्षणमेतैर्निरप्यवसायात्मना अकात्मना वस्थानं निश्चिष्यते किं वक्तुं नाना
कात्मत्वावस्थानेनास्य संसाररूपस्य तमसः पारंपरातीरं विष्णोः परमं पदं अविरेले वा त्म तत्त्वज्ञाने नोपेक्ष्यतीत्यर्थः एतां प
दवीमक्षिगतस्य न पुनः प्राप्तायमवशिष्यते इत्यत्र आह त्रहीति तथा च श्रुतीस्मृतीयो वेदमिहितं गुहायां पामे यो ममो
श्रुते सर्वकामा न्महेति यावानर्थ उदपाने सर्वतः संस्तुतो दके तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणं विज्ञानं तरेति अत्रोक्तेर्ये नि
रमिमानस्पवृद्धिद्वारातिरिक्त्यत्र उदाहरणिकमर्थः पदायस्मि कालं पंचज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा सहेति म
नः सर्वाणि सर्वेन्द्रियाणि तदा वृत्तिश्च वृत्तिं ते निश्चलानि भवन्ति बुद्धिश्चाध्यवसायनं ज्ञानं विवेकतेन गते किं नृनि
र्वातदेशस्य प्रदीपे निश्चला भवतीत्यर्थः ये यमिन्द्रियमनो बुद्धीनां निश्चला वस्था तां परमां गतिं परमं ब्रह्म प्राप्ति साधनं
मा कुर्वन् विद इत्यर्थः इदानीं शाकायनास्य दृष्टान्तं कथयंती श्रुतिः सगुणब्रह्मोपासकानां ब्रह्म प्राप्तिद्वारमुपदिशति ७

५ व
म

४ व

दिनाति

व

तिशेषः ४

४ ज्ञानानि

可也

ना.र.ह.इ.ध

१८

मत्रैव गत इत्यर्थः यदिसाक्षा मुक्तिं न प्रापत हि भोगांते संसारस्यादित्यत आह न सवेति अत्रोपासनायां सत्यामुद्धर्तनां
 सारमार्गेणागतिर्गमनेनाह स्तिनदिकल्याणकृत्क श्रिदुर्गतिना तगच्छति इति भगवत्स्मरणान्न यत्त एष देवयानो
 त्रोपासनायां ब्रह्मपथो ब्रह्मणः परस्पापिक्रमेण प्रापकत्वाद्ब्रह्मपथ इत्यर्थः सोरं हारं मितोर्द्धे न विनिर्गतिमरुन्नामा
 नविमोदाहरंतीति सर्ववन्नस्पृशमयो निर्गममम श्रिदाभासमासा अनेताः कस्यचो हृदि ध्यानकाले दीपवत्सकी
 शमानः आत्मा स्थितस्तस्यैत्यर्थः आत्मनिर्गमनां प्रतर्गता नारसानां तातपित्तकफानां समभूनाधिकभाववशात्सि
 तादिवर्णास्ति सुभवंति तद्युत्पादने नु वैद्यके सिद्धं तदेतदाह सिनेति सिता आसिता श्रसिता सिताः वायुवाकृत्युत्पत्ति
 ता इत्यर्थः कद्रवश्च नीलाश्च कद्रुनीलाः वायुकफयोः कुपितयोः संकरे कद्रवः कद्रवः कद्रुवर्णा र्दध्वा मो इत्यर्थः पि
 त्तवायोः संकरे नीलवर्णाः पित्तोधिको कपिलाः मृदवश्च ते लोहिताश्च मृदुलोहिताः उद्रिक्तेन पित्तेनांशो वायुकफ
 योयोर्गामृदुलोहिता रश्मयो ना प्रतर्गता भवन्तीत्यर्थः तथा वक्त्रं तं तस्मिन् बभूवुर्न नीलमाकृष्टं विंगलं हरितं लोहि
 तं वेति तथा नाडीः प्रकृत्या ताः विंगलस्यातिभ्रांतिर्धृतिशुक्लस्य नीलस्य पातस्य लोहितस्य मृणा इति व तेषां रश्मी
 नां मध्ये एको रश्मिस्तु पुष्पाख्य उर्ध्वं ब्रह्मरंध्रपर्यंतं स्थितः को सोमः सुषुम्नाख्ये न सूर्य रश्मिर्विश्रवेणे की भूतत्वात् सूर्यमंड
 लं भित्वा स्थितः स इत्यर्थः तेन रश्मिर्गोर्णाकार्यं ब्रह्मलोकं गच्छति भोगांते तमतिक्रम्य पतंगतिं तद्विष्णोः परमं पदं ७८

५८

धनं परं ब्रह्म योऽस्य पापकारणार्थः शान्तं वैकाचरुदयस्य नाशसाक्षात्पूर्वमभिनिःसृते कातयोर्द्धमायत्र मृतत्वमेति विश्वः
 अत्रात्र क्रमेण भवन्तीत्यस्मिन्नेतेनासां मूर्धनि मभिनिःसृते कातयोर्द्धमायत्र मृतत्वमेति निपादयत्यर्थमुक्ता प्रथमपा
 दोपान्नशान्तरश्च पुनर्योगमाह यदस्येति अस्मिन् रस्य संवक्षि यदस्मिन्नात्मनि रस्य रूढमेवोर्द्धगतिहेतुभूतमेव व्यवस्थितं
 तेन रश्मिना तेन निगतो देवनि काया नां देवगुणानां स्वधामानि तत्र देवस्थानानि प्रपद्यते देवनि कायमध्ययं देवविशेषयः
 कर्मणा विद्यया बोधासां विमना तस्यैकेन केन विद्वद्भिना तस्य देवस्य परं यातीत्यर्थः विश्वः अत्रात्र क्रमेण भवन्तीति वदु
 र्थपादार्थमाह येनैकरूपादिति येन स्यात्तदस्य रश्मयोत्रैकरूपा अधस्तादधीशुत्वा मृदु प्रभा अत्यल्पप्रकाशात्मनो वदु
 रश्मयस्तैर्निगते संविहितज्ञानकर्मसाधनरहितः पुमानुः कर्मोपभोगाय देवभूमावशाः सन्न संसारतिष्ठस्वमनुभवतीत्यर्थः वेदा
 तथा च क्रमं तं पश्यतो पश्यतो न विदुस्ते कोटाः पतंगा यद्विदेदृशूकमिति सूर्यमंडलांतर्गतब्रह्म सन्न पुनर्यस्यैव रश्मि
 न प्रज्ञां सति तस्मादिति असावादि त्यो भगवानादि त्यात्मना भिन्न कर्तृ शरीर उपासितः सन्न स्वर्गहेतुः उपासितस्तस्वर्ग
 पवर्गयोर्हेतुः देवता बुधोपासितः स्वर्गहेतु ब्रह्मज्ञानोपासितो पवर्गहेतु रिति भावः समाप्ताश्चोक्तार्थमिदं द्रष्टव्यम्
 यिका इदं नोक्तं निरेव प्रश्नप्रतिबन्धनरूपेण स्वरूपेण यद्विद्यादिहूतं नो मन्त्रात्मकं कार्यतत्त्वमित्याद्येनेका उक्त्या

दृष्टं तत्त्वै

तिर

पाप

७८ गनुक्तानुपदेष्टं प्रवर्तते किमात्मकाविवा एतानीन्द्रियाणि प्रवरं सुकंतावैनेषामिह को नियंता वेत्ता ह प्रत्याहत्मात्मका
नीत्यात्मा तेषां सुकंता नियंता प्रारसो भानवीयाश्च मरीचयो नो मा चं चारि विषयानतीति एता निज्ञानकर्मात्मा नो
३ निवे द्रियाणि किमात्मका सुपादानकानीत्यर्थः प्रवरं तिस्रस्त्वविषये स्थिति शेषः एषामिन्द्रियाणां सुकंता रुमनकर्ता च नि
मित्तभूतो अविद्या तावक इत्यर्थः इह व्यवहार समये को वैषामिन्द्रियां नियंता वै व्यवहर्ता वा को भवतीत्याह कश्चित्
५ हेतुध्याहारः कश्चिदस्यः प्रत्याह प्रमुत्तमाह प्रभू के मणे त्वर्थः आत्मात्मका निश्चात्मा वक्ष्यमाण लक्षण सदात्मका नित
रूपादानकानीत्यर्थः इतीह मात्मा हि एव एषां इन्द्रियाणां सुकंता नियंता वना न्यश्चान्यश्च घटादेरिवेत्यर्थः प्रसार सति
विषया उच्यंते शब्दादौ विषयाः कामिना मप्राप्तव विषयेण प्रमिलाष गोचरा भवंति ते वा द्रियाणां नियंता एतथा च
हृदारण्य के गृहाति ग्रह शब्दा म्यामिन्द्रियाणि विषयाश्चोक्ता ओत्र वैग्रहः सन्नाद्येनातिग्रहेण गृहीत इत्यादिनातिग्रह शब्
वा अविषय नियंत्वं ग्रेह शब्दा नानामिन्द्रियाणां समाग्रायेतथा च विषयाश्च इन्द्रियाणि नियंता रित्यर्थः भानवीयाश्च म
रीचयः सूर्यकिरणश्च इन्द्रियाणां नियंता रः इति नाम प्रसिद्धमेतदित्यर्थः भानुशब्द उपलक्षणं सर्वेन्द्रियदेवता नीदिगाद्या
नां तैस्ते देवता विशेष गृहीते देवता विशेषेः केन विद्यारेणानुगृहीता नो द्रियाणि स्वस्वविषयं ग्राहयंतीति देवा अपि नि
यंता र इत्यर्थः अथ एवमिति पंचमिः ओत्रादिभिज्ञानेन्द्रियैरभिभूतैरभिग्राह्य निदिष्टे विषयानुशब्दादी निषयानतिभुक्ते

संज्ञा

परमात्मेति सिद्धमित्यर्थः कर्मेन्द्रिये ह्यश्रयनिदिष्टे विषया आत्मीयत्वपि द्रष्टव्यं तथा चोक्तं प्राग्द्वितीयप्रपाठके बुद्धि
दिया लीमात्वेनान्यस्य श्रमयः कर्मेन्द्रियाण्यस्य ह्यश्रय इति एतदुक्तं भवति इन्द्रियाणामवेत्तनानां भौतिकत्वे विवेकमेका
यत्नत्वे परमार्थतत्त्वात्मकानि इत्याद्युच्यते यद्वहोरविषयतस्तत्त्वालोकाद्यधीनत्वेन तन्निष्पत्तावेति यदधीनत्वमि
थमिन्द्रियाणामुक्तं स आत्मा कृतमपेक्षति कृतमश्रमे नीति देहेन्द्रियमनो बुद्धिप्राणेष्वहमहमिहमि सुहृत्स्वमानेषु क
तमः किं ते ह्यन्यतमः किं वा न्यएव ते भूः इति प्रश्नार्थः उत्तरमाह यो यं शुद्धः पूतः शून्यः शांतादिलक्षणोक्तः स्वकैर्लिंगै
रुपगृह्यत इति यो यमात्मा शुद्धः पूतः शून्यः शांतादित्यादिना द्वितीयप्रपाठके शुद्धतादिलक्षण उक्तः स्वकैरसाधारणैर्लिंगै
र्गैस्वरूपसाधकैरुपगृह्यते इति प्राणात्मात्मकेषु उपसंभवीपेन साहितरूपनयाग्राह्यस्यार्थः संघातादयो वेतनं विद
संघातं वेतनयमानो तत्साहितया भासमानः आत्मसुतरमुक्तं भवति स्वकैर्लिंगैरुपगृह्यत सुक्तं तत्र काचित् स्वकानि
लिंगानीति जिज्ञासायां तावन्मते देवाने कधोषदिशति तस्येतल्लिंगमल्लिंगस्याग्रेयदोष्यमाविष्ठापांतिश्रुतं यः
मोरसदत्येकेथवाकवधुर्मनः प्राणादत्येकेथबुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञातादत्येक इति तस्यात्मनो लिंगस्य परमार्थतो
निर्गमकत्वेन लिंगरहितस्येतद्व्यपारणल्लिंगलिंगपुनस्तत्त्वाप्यनेनेन तिल्लिंगज्ञापकमित्यर्थः किं तदित्यपेक्षायां दृष्टा
तोत्तेव तदाह अग्रेरिति यत्तद्वदोष्यमग्रे लिंगं तत्तदादिगते नो ह्यनपथा तत्राग्रे लिंगपुनः आविष्टेवेधनावे

६ तेषु संज्ञा

के २

विदात्मानं तापयंति वाक्यवशुर्बुद्धिधृत्वा दयस्तु धर्मादयश्वाग्नेः स्वप्रवृत्त्यादिनात्मानं तद्वेतुभूतं कल्पयंतीति विभा
गः - प्रजासिन्धुर्धेः श्लोकमुदाहरंति तमेवाह वक्रेश्वर्यद्वतवर्तुविस्फुल्लिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्चैतरेव तस्य प्राणादयो
वेपुनरेव तस्मादभ्युच्चरंतीत्यथाक्रमेणोतिस्पष्टार्थः प्राणादयोस्मादात्मनः कथंक्रमेणभ्युच्चरंतीत्यपेक्षायांतदुपपा
दयन्ति तस्मादाह तस्मादात्मनिसर्वे प्राणांसर्वे लोकाः सर्वे वेदांसर्वे देवाः सर्वाणि च भूताभ्युच्चरंति तस्योपनिषत्सत्यं स
त्यमिति तस्माच्छ्रुः प्रतरत्याद्युपलक्षणाद्वैद्वदतस्मादुक्ता नेकलिङ्गानुमितसद्वादात्मनिस्वस्वरूपे स्थितादवि
कृतादपि यावत्सर्वे प्राणावागोदयः सर्वे लोकास्तेषां विषया सर्वे वेदावेदना नित्तत्र दिष्य बुद्धि रूतयं सर्वे देवा इति
याधिष्ठाना रोश्यादयः सर्वाणि च भूतानि भूतसंघातोपाधिकानि भोक्तृरूपाणि स्यात्वरजंगमात्मकानि वोच्चरंति
भ्युच्चरंति विविधमुत्तिष्ठन्ति सर्वकृतप्रज्ञाकर्मवासनानुसारेणोद्भवन्तीत्यर्थः यस्मादेतेभ्युच्चरंति तस्यात्मन उपनिष
दुपनिगमैतत्तात्प्राक्षादहंस्वनामा किं सत्यस्य सत्यमिति यदेतत्तस्योपनिषदिति योजना सति तद्विषयपूतजोसितीति
भूतानित्यदिति वा श्लोकोद्भूते सत्यस्य सत्यमिति युक्त्या पंचभूतानि स्वविकारेः सह सत्यमुच्यते तस्य सत्प
रमार्थरूपमधिष्ठानं वाच्यं भणविकारो नानामधेयं मृत्ति केसेव सत्यमिति श्रुतेरादभूतस्य पंचभूतात्मकप्रपन्न
स्याधिष्ठानमात्मा सत्यस्य सत्यमित्युच्यते इत्यर्थः । तदेवं वाच्यस्य जगत आत्मविवर्तनामुक्तावाचकस्य तस्योपनिषदस्य

स्य ४

धि

५६

३ २

त्पत्तिकथनेनाह । प्रथमं यथा गैर्धात्रेण साहितस्य पृथग् धर्मा निश्चरं तेषां वा एतत्समस्तो भूतस्य निश्चसितमेतत्तु य
 द्देवेदो यजुर्वेदः सोमवेदो यवगिरसा इति ह्यसः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि अनुशासनानि व्याख्याता यस्य
 वेतानि विद्वाभूतानीति अथ नाम सृष्टिकथनोपक्रमे दृष्टो तो यथा लोके आर्द्रे धात्रेण पृथग् धर्माः सवा
 सावग्नौ च त्वादे धात्रि सस्य आर्द्रे धो गे रि त्येतत् आवाहितस्य संधुक्षितस्य पृथगनेक प्रकारं धर्मा धर्मत्वात् वि
 स्फुलिगा विनिश्चरं ति अज्ञात्मान एव संति उपाधिकृता कोस्तदेन प्रभवतीत्यर्थः एवं वे एवमेव एतत्सप्रकृतस्यात्मनी
 महतो परिच्छिन्नस्य भूतस्य सिद्धस्य यथा भूतस्य परमार्थस्य निश्चसितं निश्चसितं निश्चसितं निश्चसितं मबुद्धिपूर्वकं प्रयत्न
 कृतं यत्तत्तवेदस्य वेदादिरूपं पदस्ति एतदिदं योजना प्रथमं वागिरसा च दृष्टां यथा वागिरसः प्रवृत्तिवेदादि
 येनैव भागश्चतुर्णां वेदानां गृह्यते इति ह्यसादिशब्दे स्तेषां मेवाह विध्वं ब्राह्मणमभिधीयते तत्रेति ह्यसः पुराणं कथ
 नं ह्येति चोह वैनामराजासीदित्यादि यथा त्रैव काले त्वत्सा इति श्रुतं तत्रेति चोह वैनामराजासीदित्यादि यथा त्रैव काले त्वत्सा इति श्रुतं तत्रेति चोह वैनामराजासीदित्यादि
 त्रिहि पोत्रा पणः अक्षादेयो वक्रु दायी वक्रु पाका आसेत्यादि ते ह स मित्या लपो भगवंतं पियला दमुपासन्ना इति पुराणं
 स ह्यसादि वाक्यसंज्ञः तस्मादा एतस्मादात्मनीत्यादिः विद्यावृत्तौ स न विद्या वाक्यसंदर्भः उपनिषदस्तस्योपनिषत्सत्यस्य
 सत्यमित्याधारहस्योपदेशवाक्यरूपाः श्लोकाश्चोदाहरं त्येव साहाय्यं तत्र विन्नमध्यमित्यादयः सूत्राणि वस्तु

नेतव्यं किं

दर्भः

५७

इत्यर्थः। भो तो सो युक्तः। क्षा त क्षमा वा न त या शांत इत्यर्थः। ६॥ एवमपि देवं ज्ञेयं स विस्तरः ६

तपंति वर्षंति स्तुवंति पुनर्विशंत्यंति विवरेणोक्षंत्यंतः शुक्रः पूतः शून्यः शीतो प्राणो निरात्मानंतर्हति ४ मित्रावरुणोपं
क्तिरित्यादि समानं मित्रावरुणोपंक्तिरिति वस्त्रयस्त्रिणोशाकरैरेधते हेमंतशि शिशिरा उदानांगिरसश्चंद्रमा ऊर्ध्व उद्य
तितपंति वर्षंति स्तुवंति पुनर्विशंत्यंत विवरेणोक्षंत्यंत्यति प्रणवाख्यं प्रणोत्तारं भारूपं विगतनिद्रं विजयं विमृत्युं विशोकमि
ति ५ एवं पंचसुदिक्षु ध्येयविशेषानुपदिश्या धोभागे च ध्येयविशेषानुपदिश्याति नानिराद्रुकेतरगरक्षायक्षनरवि
दुर्गशरभेभादयो ध्यातुं तपंति वर्षंति स्तुवंति पुनर्विशंत्यंत विवरेणोक्षंत्यंत्यति यः प्राज्ञो विधरणाः सर्वानरंक्षरः
शुक्रः पूतो भीतः शांतः शांतर्हति विधरणा विधारको वर्णाश्रममर्षादायां पुपदिश्यात दनूद्यतस्या ध्यातं ध्येयस
रूपमुपदिश्याति एष हि त्वत्वांतर्हदयेणीयानि क्रोधाग्निर्विश्वरूपो सो वा न्नमिदं सर्वं मस्मिन्नोताः ६ माः प्रजा एष त
आत्मा पृथक् पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोका विचिकित्सो विपाशः सत्यं संकल्पं सत्यं काम एष परमेश्वर एष भूतो धि
पतिरेव भूतपाल एष सेतुर्विधारण एष हि त्वत्वात्मेवान्नः शंभुर्भूवोरुद्रः प्रजापतिर्विश्वसक हिरण्यगर्भः सप्त
प्राणो हंसः शास्ता युतो विष्णुर्नारायणो यश्चैषो यश्चैषो यो यश्चायं हृदये यश्चासा आदित्यो स एष एकतमेने वि
श्वरूपाय स तेन भसि कृताय नमः शति यो धिदेवतमादित्यमंडले उपास्य उष हि एव तनु आत्मा तर्हदये हृदये

जे तेति यावत् । अतो ह्येवा नमिदं सर्वं अविशेषेण सर्वं प्राणिभिरद्यामानमिदं मन्त्रमस्यैव वैश्वानरात्मनो नमिति ।

८७

संस्थानस्याणीयानतिसूक्ष्मः प्रगिरिवदीपशिखेवेदोदीप्यमानश्चेतत् विश्वरूपः सर्वरूपो वैश्वानरो जे तेति यावत् ।
ने प्रसिद्धे वैश्वानरात्मनि श्माः प्रसिद्धा प्रजास्थावराया ऊताः प्राश्रिताः पटश्चतंतूनं नमाश्रित्य स्थिता इत्यर्थः सर्वा
त्मको वैश्वानरो भोक्ता तस्यैवेदं सर्वं रक्षमानं सर्वप्रकारमन्नमिति ध्यात्वा प्राप्नोति मुक्तौ नोन्नरो वैर्न लिप्यत इत्येतमर्थं
स्त्वयं ती आत्मानं विशिनष्टि एष तस्मिन् अपहतपाप्मा पुण्यपापलेप रहित इत्यर्थः पुण्यमप्यत्र पापशब्देन गृह्यते
तस्यापि पापवत्संसारहेतुत्वाद्भेदे वैषम्येनेतरात् नमुक्त्वा तं न दुष्कृतं सर्वपापानां तो निवर्तत इति वक्तुं विज
रो विमृशति जगत्पुनः कालस्थूलदेहादिमुद्यते विशोक इति श्लोकादिधर्मकादेतः करणात् विविधा विकित्ता
विविकित्ता सहजस्य दुष्टा ये निवर्तनं सद्यस्यास्ति स विविकित्ता नोपपद्यते जीवनः प्राणस्तस्मादन्योपमात्मा अवि
विकितः प्रतएवात्र शास्त्रांतरे विजिघत्स इति पद्यतस्मादितुमिच्छाति जघत्सानयारहितो विजिघत्स इत्यर्थः अवि
पाश इति वर्णयत्येनापि पापः पिपासारहितः पिपासाधर्मकात्प्राणादन्य इत्यर्थः स्थूलसूक्ष्मदेहोपाधि विधेः
दोषानास्कं दित्वा तत्पसंकल्पः सत्या अविनेथाः संकल्पाद्यस्य सः प्रतएव सत्सकामः कामं तदति कामाः सत्या

निर

८३

यथासंकल्पमवश्यंभाविनोपस्यससत्यकामः यतएवमयमुपाधेरुहंतोनएषएवपरमेश्वरएषभूताधिपतिर्भूतानांस्वा
मीएषभूतपालः पालयितायतएषसेतुर्जगन्मयादित्तमकोपताविधरणोविधारकोवर्णीश्रमादिधर्मणोतदेतन्नेव
निशेषः इदानीमुक्तं गुणमात्मानं ज्ञोति एषद्वित्वेनानोयउक्तः सएवशंभादिशृवाख्यानान्यइत्यर्थः उक्तयोर
ध्यात्माधिदेवोपाधिकयोरात्मनोरुपाधिद्वयादौहेनेकत्वंवास्तवैरूपमुपदिशत्यहंग्रहेत्वाययश्चैषोप्राविश्यादिना
-प्रमिग्रहणमधिदेवस्यादित्यस्यप्रकाशोपजीविसर्वविभूतिग्रहणोपलक्षणार्थं यश्चायं हृदये प्रसूतः पुरुषोयश्चा
सावादिसेपरोक्षः स-आदित्यस्यः एषहृदयश्च एकएवनामयोर्वक्तृतत्वेभेदोस्तीत्यर्थः एवमनुसंधायोपास्यस्वरूपं
मंत्रमिममुदीरयेदित्यभिप्रेत्याह तस्मैतदिति सत्येनमसिब्रह्माकाशोहृताग्रनिहितायस्वस्वरूपेस्थितायेत्यर्थः ० तदेवं
श्रेयोर्धिनामुपादेयमाधनजातंसोपस्तरंसकलमनेकधोपदिशौदानीश्रेयोमार्गविघातकैपरिहरणीयंसम्यग्बुद्ध्या
दयति -प्रथेदानीहानोपसगराजमोहजालसौषवेयोनिर्षदस्त्वर्पेः सहस्वर्गस्येववाधेपुरस्तादुक्तेष्वधस्तवेनाश्लिष्यं
त्यथदेवान्येहानित्यप्रमुदितानित्यप्रवसितानित्यंयाचनकानित्यंशाल्योपजीविनोथयेवान्येहपुरपावकावकाश्रया
नपाजकाश्रेऽशिष्याः श्रेऽश्वशास्त्रविध्वंसोयेवान्येहवाटजटनटभटप्रव्रजितरंगावतारिणोराजकर्मणिपतिना

दयो धये चान्ये ह मक्षरा सप्तभूत गण पिशाचोर गग हादी नाम र्थे पुस्तक त्वशमया मरत्ये वबुवाणा धये चान्ये ह रथा
 कपाय कुंर लिनी धये चान्ये ह रथा तर्क दृष्टांत कुंर कुंर जाले वैदिके पुपरिस्थानु भि कंतिनेः सहन संसेत प्र
 काय भूता वेते तस्करा सुसर्गा इत्येवं स्याद नेरात्पवाद कुंर के मिथ्या दृष्टांत हेतुभिः भ्राम्य लोको न जीनाति वेद वि
 द्यांतरं तु यदिति - प्रयोपादेय विधय निरूपणानंतर मिदानी हेतु निषेधा र्थ कथनावसे प्राप्ते ज्ञानोपमर्गाः ज्ञानात्मि-
 विद्यात काहेतवंप्रसूयंत इति शेषः राज्ञि निति संबोधने प्रदर्शनीयं - प्रयमुपदेय प्रकार एवाप्यापिकायाः पुणममाप
 नात् केते ज्ञानोपमर्गा इत्यपेक्षायां यमो ह जाले वस्तुतत्वा विवेक निबधन मित्युत्तरं प्रणीयं पुनः कुतो मोह जाले प्रस
 रत्या कांक्षायां मोह जाले स्पेव वक्ष्यमाणो वै प्रसिद्धो योनिः प्रसरण स्थाने को सोयद स्वर्गः स्वर्गानि हेतुं सिका
 दिभिः सह स्वर्ग स्थाने हि स्वर्ग वैदिक सप्तमर्ग इत्युपाहारः पुनरेव इति प्रबोक्त स्पेवा कर्षण मन्वप्यस्य करणार्थं न
 त्र निदर्शनं तु प्रोपमा बंज के माह वा यदिति वाद मर्हतीति वाद्यो मरा शां प्रपन सादिभिः तस्मिन् सुरात्मा सुर स्थित ह न वि
 दात्मनो कपित मना दृष्ट्या यस्तं वेन सुदृष्टा तृता श लो कया सहा श्लिष्यति ते च प्रभवंछीया फलादिकेन कं वदु न न
 त इत्यर्थः एष दृष्टांतो मोह स्थोत्यप पद स्पेव ह वा न्दयः - अथ पुनर्येव येषु मोह लोके नित्य मुदिता ऐहिकेरे वलो भे स
 तु येष च नित्य प्रवसिता सदा पर प्रेक्षाः नित्य जीवन काः सदा दीनानि नित्य शिष्या प जीवनः का कर्म को श लेन जीवन निर

रथा

इत्यर्थः प्रथयेवान्येह पुरयावकाः नगरमिक्षवोमेवाभाज्यान्नाजनानहन्ति जयंति तेऽयास्यपात्रकाः येवान्ये
 द्रविषाशूद्राद्याः कामविधियारयोगृहीतवन्तस्तेशूद्रविषाः येवशूद्राः शास्त्रं क्रतिस्मृतिपुराणलक्षणां विदन्ति
 पठन्ति पाठयन्ति वा ते शास्त्रविद्वंसः अथयेवान्येह वाराः पिशुनाजटाः अपरिस्त्रिन्नासभ्यवदनपराः नटानर्तनाप
 तीविनाः नटाद्योधासत्करावा प्रव्रजिताः कार्ष्णटिकाः भिक्षवाभिभुवेशधारका रगावतारिणो नेकवेषभाषाविशे
 षेनटिकनाद्येवाधिनस्ते राजकर्मणि राज्येनियुक्ताः सध्याहारः ससुसंश्रितो वोरशासनादावधिकृतारत्यर्थः
 येवपतिताः महापातककृतोराष्ट्राविमरिताः स्थितावाये आदिपदोदमिन्नास्तो गृह्यन्ते अथयेवान्येह यक्षेति
 गृहादीनामितिकर्मणिषष्टी अथैपुरस्तुत्यधनादिकं सुजीवनमुदिशायेयक्षादीत्यातिपीडकान्नामयामनु
 द्वादेनादिभिर्निवारयामस्तैर्वैवृवाणामंत्रयेत्रपराइत्यर्थः अथयेवान्येह यथा मिथ्या कषायवाससः कुंडलिनः श
 र्वादिका कलकृतकुंडलिवारिणोकापालिनः कपालभिक्षवः अथयेवान्येह यथा तकोनुग्राह्योनुचलप्रमाणरूपस
 बुद्धिकल्पितदृष्टान्तः प्रायोदृष्टस्यानुदाहरणं केचिन्नष्टस्वोदाहरणदृष्टान्तः कुहकंछलग्रहः प्रतारणं वाइदजाने
 प्रत्यक्षतोमिथ्यार्थप्रदर्शनं एतद्वैवेदिकेष्टुवेदोक्तमार्गकनिरतेषुपरिस्थानुपरिपंचितयास्थानुमिच्छंति

तैः सह न संवसेत् येन सर्वोऽस्मिन् श्रमसं वसेदित्यर्थः तत्र हेतुमाह ते वै निश्चितं प्रकाशय भूता अपरोक्षार्थं स्फुराश्चो
 राः परविना पहासणः प्रसिद्धाः मावन्त उक्तास्ते स्वार्थपाते प्रतो वैदिकानभिभूय ज्ञानमार्गमवकुर्वन्त इति वे
 दिकैर्वेदार्थपुरुषार्थार्थिभिः तत्संगस्याप्युत्तरार्थः इत्येवं व्याहृतेन शब्दवादे श्रुत्यध्यायिक विज्ञानाद्यात्मवादः
 वेदविद्योत्तरमिति वेदविद्योत्तरवैतथ्यः ८ इदानीं वेदविद्यावरोधनां मार्गस्य प्रवृत्तिमूलमिति हा समाह वृह
 स्पर्वेभ्यो को भूत्वेदस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमा मविद्यामसृजन्त्याशिवमशिवमिति वमित्युदिशं त्यत्रावेति
 वमिति वेदादशास्त्रहिंसकधर्माभिधानमास्तुतिवदं त्यतो मेनामभिधायेतान्येष्टावंधौ वैषारतिमात्रं फल
 मस्यावृत्तयुतस्येव नारंभणीयेत्येवैव्याहति वृहस्पतिर्वेदेव पुरोहितः कदाचित् शुको भूत्वा शुक्ररूपमास्थाय मा
 मविद्यामसृजदिति संबंधः किमर्थं इदं स्याभयायाक्षेमायासुरेभ्योभूयताक्षयायनाशयासुरा मोहयित्वं प्रसिद्धि
 तुमित्यर्थः पाविद्यावृहस्पतिना सृष्टानयाशिवं परिणामे सुखकरमशिवमकल्याणं दुःखमित्युदिशंति कथं
 तिनान्तिका इति शेषः अशिवमकल्याणं शिवमिति बोदिशंतीत्यनुवर्तते तेषामभिप्रायमाह वेदेन वेदमृति
 पुरोहितरूपशास्त्रस्य हिंसको माधर्म्याखंडादिरूपस्तस्याभिधानं पुनः पुनरनुसंधानमस्तु लोकस्येति शेषः

यति

निवदंति मूर्खानुपदिशन्ति अतो नैनां विद्यां धर्मं कंचु कैर वैदिकैर्नस्ति कैश्च प्रसार्यमाणामभिधीयेत न पठेन्न श्रुत्युपाधि
त्यर्थः अतो न्यथा विपरीतैषा विद्यामहन्ः अयसो विद्यानिनी स्वरूपतापि वंध्ये वेद्यानिष्फला यतो रतिमात्रं ता का लि
कं फलमस्यानभाविशुभफलमस्तीत्यर्थः हतं पारं पर क्रमागत आचारस्तस्मात्तु तस्य भूतस्य पथे ह परत्र वानसु
= स्वस्वजात्यपरिग्रहाद्यमद्यातनागेन त्रैलोक्ये तद्वदेद विद्यागमाचारानिदं तस्या विद्वद्भिः परित्यागात्परत्र वनर
क गति त्वाच्च नारंभणी यो वा हस्यैषा विद्या रत्येव मस्मिन्नर्थे सा ह विद्या विद्ययोर्विरोधं कठं कतिरित्यर्थः हरमेते वि
परीते विश्वे अविद्याया च विद्येति ज्ञाता विद्याभीप्सु तं न च के त सं पत्न्येन ता कामा बहवो लोभुपंते या वा वि
द्याया च विद्या इति ज्ञाता निश्चिता परिनेरेते विद्या विद्ये दूर मत्संते विपरीते विरुद्ध स्वभावे विरुद्ध विषयत्वात् स्थिति
गतिप्रत्यया विवेक्यर्थः न केवलं स्वस्म्यतो विषयभेदादेव विरुद्धे अपि फलभेदादपीत्याह विष्वक्विश्वो विश्व
= इव नाद्विष्वक् नो गती विरुद्ध फले इत्यर्थः एवं विद्या विद्ययोः स्वभावमभिधाय यमो न वि के त सं प्रत्याह विद्याभी
प्सु तमिति विद्ये वा भीप्सुता यस्य स विद्याभीप्सु तं न वि के त सं न वि के तो नामानंत्वा महं मृत्युर्मनो ज्ञानमिय
न स्त्वीव हवोपि मया दत्ताः कामा विषयान लोभुपंते तान लोपित वृतः आत्मोपभोगवर्द्धि पादनेन श्रेयो मार्ग

५ विच्छेदं न कृतं तदर्थः विद्याविद्ययोर्भिन्नकलत्वमात्रे ईशा वास्याध्यायस्य मंत्रमुदाहरति विद्यां चाविद्यां च यस्तु
देहोभयं सह अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्याया मृतमश्नुते इति विद्यादेवेवरात्मविषयो भावना अविद्यां तद्विपरीतां क
र्मनिष्कालक्षणां च यस्तु भयं सह स मुञ्चितीत्येवदवधाना अविद्याया मविद्याविद्ये एकत्र पर्यवसिते अतः क्रमेण
कपुरुषेणानुष्ठेये इति यो वेद उपास्तेन त्यजेत् भवति सो विद्याया कर्मनिष्ठया मृत्युविद्यो मत्तिप्रतिबंधकपापंतीर्त्वा
ति क्रमविद्यया भो वनिषदया मृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोतीति मंत्राक्षरयोजना तथा वा विद्यापिवेदविहिता वि
द्योपयोगिनी चेत्तदोपादेयापीत्यत्रोदाहरणमुक्त्वा तद्विपरीता नुदेयेदता ममुच्यते नर्थपरंपराया अविच्छेदेवसा
दित्यस्मिन्नर्थे उदाहरणमाह अविद्यायामंतरे वेष्टमानः स्वयंधीराः पंडितं मन्यमानाः दंदम्यमानाः परियंति मूढा
अंधेनैव नीयमाना यथा धा इति अविद्या आत्मतत्त्वस्फुरणप्रतिबंधात्मिका तद्विपरीतार्थसामीचीत्यावभासिनी च
तस्यामंतरेऽपंतरे तमसीव धुंतं तावराणो रज्जुत्वावभासनिमित्ते वर्तमाना ये ते मूढा इति योजना मोहव्याप्ताः सदस
द्विके कश्चनैवेति किं पर्यंतिसंसारमंडले परिभ्रमन्ति तेषां श्रेयः प्राप्ता शास्तीत्यर्थः किं लक्षणास्ते इति तां निश्चिनष्टि
वेष्टमानाः पुत्रपशुधनक्षेत्रादिरक्षापात्राशने वेष्टमानाः अनेन तेषां संसारपरिभ्रमणा विच्छेदे कारणमुक्तम् ॥ ६ ॥

म

तथावक्तव्यं तरे कामाक्षः कामयते मन्यमानः सकाभिजायते तत्र तत्रेति स्वयं धीराः पंडितं मन्यमाना रतिविशेषो
षणोत्तरं वयमेव धीरा धीमंतो विवेकिनः शस्त्रेषु कुशला इत्यात्मानं पंडितं मन्यमानानां तु सम्पत् पंडितास्ते अनेन
तेषां सत्सर्गदोर्लुप्यं रतिर्न पुनस्तान्निविशिनष्टि दं द्रव्यमाणाः कुटिलामने करुणां गतिं गच्छन्तः जगत्परां रोगादि
दुःखं तैरुपद्रव्यमाणा इति वा अनेन तेषां पुण्यमार्गप्रवृत्त्यभावः सूचितः तेषां मार्गप्रवृत्तिरपि नादृशा
एवेत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाहुः **अध्वने** वेति एकेनाग्रायापि नाध्वनेनायमाना देशादेशांतरं प्रत्यारुष्ममाणा यथा वह
ति **कोन्येधाः** पुरोधेन सह रूपकं टकारादिषु पतंतो महांतमनर्थेषां पुर्ववेदविरुद्धविद्वन्मन्यप्रदक्षिति मार्गिणा अ
पि ते भवेव सहस्राये ससारे पतंतीत्यर्थः **इदानीं** वेदैकविषये सर्वशिष्टमनोवरोधनाद्येति हासमूढतारपरति
देवा सुराहु वैय-आत्मकामा ब्रह्मणो त्रिकं प्रयातास्तस्मै नमस्कृत्यो बुर्भगवन् वयमात्मकामाः सत्तत्रो ब्रूहीम
श्चिरं ध्यात्वा मन्यमाना आत्मानो वेतेः सुरा अतो न्यतममेतेषां मुक्तं तदिमे मूढा उपजीवीत्यभिप्रेत्यासूयं निषा
ति नो नृताभिर्नासिनसत्यमिवा नृतं पश्यंतीं द्रजालवदित्युतो वेदेष्टमिह तत्तत्तत्पदे देष्टुं तद्विद्वांस उप
जीवन्ति तस्माद्ब्राह्मणो नावेदिकमधीयीतापीताय मर्थः स्यादिति देवाश्चासुराश्च देवा सुराहु वैरस्तेति हा

५७

थोनिपातोमेवभूतुःसर्वदेवाश्चासुराश्चतेआत्मकामाःआत्मज्ञानकामाःसंतोवसुताःस्वपितुःप्रजापतेरंति कं
समीपं प्रयातास्तमेवसुराणेनमकुबुहेभगवन्वर्धस्वात्मकामास्तुपुपसनासत्वमस्मदुरुनेस्मिभ्यवृद्धिआत्मते
त्वमितिशेषःइत्थुविरितिर्बधःअतोयत्तमात्मतेनंसहसावकुपुवितोश्चरंधात्वाविवायमन्यततश्चोन्निधित
वक्तुंविजज्ञोकिंअन्यतोत्मानोवैअसुराःप्रसिद्धाअसुराःअन्यतोत्मानोअन्यतायामन्यत्वेभेदवतिदेहाहावा
त्ममतमस्यर्थःअप्यतोत्मानुदतिक्वित्पाठःसुगमःतथावदेहात्मवादंप्रकृत्यकोदोग्येश्रूयतेअसुराणांस्वे
षोपनिषदिनिअतःपरंश्रुतिवचनंयतोदृढंभेददृष्टयोसुराअतोत्यतमंदेहावेभ्युक्तादत्यंतमन्यदेवाम
सुराणामन्यतमत्वंप्रजापतिनाकमित्यर्थःयद्यपिप्रजापतिनादेवानामसुराणांवसाधारणमेवातत्त्वमुक्तं तथा
पिस्वचित्तदोषवशादसुरैरन्यावगतमिदमेवात्मतत्वमस्माकंप्रजापतिनाकमितिमुन्यमानैरितिभावःतदासु
रमात्मतत्वमिमेप्रत्यक्षप्रदानोतनाअपिमूढाअविवेकिन उपजीवन्तिआदरेणगृहीत्वातिष्ठन्तिअभिर्धमिणे
त्यासक्तास्तत्परांसंभरत्यर्थःतेर्किलक्षणांतद्विमिद्यानिनःतीर्थतेनयेनितरिःसंसारसागरातिक्रमणसाधनमा
त्मतत्वज्ञानंतस्यासाधनत्वेनभवतीतिवेदशास्त्रेनयंतस्याभिहुननशीलाःवेदमार्गविह्वकाइत्यर्थःअनृताभि

५७

मिश्रमिन्नो ज्ञानादज्ञानाद्वापि मृषावदनशीलाः यतस्तेऽन्ते मेव सत्यमिव पश्यन्ति - अनृतस्य सत्यत्वेन दर्शने दृष्टान्त
माहेन्द्रजालवदिति यत एवं वेदविरुद्धः संप्रदायः आसुर एवासत्यमूलश्चातो यदेदं मिहितं मुक्तं तत्सत्यं यथा
चतुर्दशपादेयमित्यर्थः यदेदं मुक्तं तदेव विद्वंसः सम्यक्पंडिता उपजीवन्ति आदरेण गृह्णन्ति नरे तु वा दपटुमि
रमिहितमित्यर्थः - अनया व्याधिकया देयमर्थमुपदिशति तस्मादिति वास्तव्यं ग्रहणमुपलक्षणं त्रैवर्णिको न
कदाप्यवैदिकं वेदविरुद्धं वेदार्थज्ञानानुपायरूपं च शास्त्रांतरमधीयीतेत्यर्थः तादृक्शास्त्रांतराध्ययने दोष
सूयति - प्रथमर्थः स्यादयमासुरदृष्टोपातो धः पातरूपोर्थः फलं स्यादिति भयादिति वाक्यशेषः १ यदेदं मुक्तं
तत्सत्यमिति यदुक्तं तत्र वेद एव कथमिति जिज्ञासा यान्तस्य तत्त्ववक्तुमुत्तरानुवाकः प्रवर्तते एतद्वेति एत
द्वत्तत्त्वरूपं न भसः त्वेति भूतस्य पश्यते जलत्रेधा मिहितमग्रा आदित्येण तद्वत्तत्त्वरूपं न भसः त्वेति भूत
स्य यदोमित्येतदक्षरमनेनेव दुष्पुदयमुद्धममजलं ब्रह्मधीयात्वं वा त्रैवैतत्समीरणे प्रकाशप्रक्षेपोऽस्य
स्थानीयमेतद्भूमस्येव समीरणे न भसि प्रशब्दो बोद्धव्यं तत्त्वं धातुं च अनुसृत्य प्रक्षेपको लवणस्य वृत्त
स्य बोध्यमिवाभिधायुर्विसृतिरिवेतदित्यत्रोदाहरति - प्रथमस्मादुच्यते वैद्युतो यस्माद्युचारितमात्र एव सर्व

शरीरविद्यातपतितस्मादोमित्यनेनैतदुपासीतापरिमितं तेज इति एतच्चावेतदेवतस्य वेदस्य स्वरूपं यत्तमसो ब्र
ह्माकाशस्य ते हृदयसुषिरं तभूतस्य मधोसिद्धस्य यत्परममुपमानं तेजः सर्वाविभासकं वेतन्य रूपं तदेतत्स्वेधा
प्रधान्यामाश्रित्यामिहितमुक्तं पूर्वमग्नौ आदिसे प्राणो व विभावमानमित्यर्थः तस्यैव दग्धायात्मनावहिरवमा
सकं तेजस्तदेवत्वं तभूतस्य नभसः परं तेजस्तदेवत्वं देवस्य स्वरूपमुक्तं भवति तदेवैतदलक्षणं तेजः प्रथममोका
शकमासादित्याह एतच्चावेति यदोमित्येतदक्षरं प्रसिद्धमस्ति तदेतच्चावेतभूतस्य नभसोरुपममिव कुरु
पांशुमित्यर्थः कुत एतदित्यत आह नेनेति एतत्तेजो नेनेवोमित्येवमात्मकेनाक्षरेण रूपेण तत्तु दुष्पु सुत
बुधं भवति बीजस्यो बूनता वेदस्याद्यावस्थारूपं जायत इत्यर्थः तत उदयति उदयति अंकुरेति अंकुरेति अंकुरेति अंकुरेति
पप्रणवाकारं भवति ततः क्रमेणोसुसुब्बासुस्वदीर्घस्वरणोच्चारणस्यानैप्राप्याक्षररूपमेवतिष्ठति इत्यर्थः
एवमभिव्यक्तप्रणवोकारब्रह्मतेजोरूपो वेदो जस्य नेनेत्येतावन्मविद्यया धिया लं विष्णुष्टपाठो दसः ब्र
ह्मबुद्धेरुपासनात्मिकाया अवलंबनमित्यर्थः वाग्राह्यसुबुद्ध्या लंबनं वेत्यर्थः प्रधिकारिभेदाद्ब्रह्मयावलं
बनत्वं विकल्पाद्येवाशङ्कः अत्रैवास्यामेवावस्थायामेतत्तेजः प्रणवमात्राकारं स अमीरणोको गुणतैप्राणो योऽर्थः

वतिसहकारिणिसंपन्नेसतीतिशेषः प्रकारांप्रक्षिपतिन्यजतीतिप्रकाराप्रक्षेपकोजउरुहुरवायुमिस्रस्योष्ण
 स्थानेभवंप्रकाराप्रक्षेपकोष्णस्थानीयंतत्रेतोनुप्रसरतीत्युत्तराख्यः = अनुप्रसरणप्रकारेदृष्टानेनस्पष्टयति
 एतदिति एतदनुप्रसरणधूमस्येवदृष्टं यथाधूमोनभसिसमीरणोवायोवातिसतिप्रशास्यैवप्रकृष्टयाशा
 खयाशाखाकार्यालेखयोक्रमोऽध्वदिशंमतीदृक्ष्यस्त्वंधास्त्वंधमनुसरतितत्तत्कंधैरभिहृत्यमानस्तत्तदाका
 रतामश्रुतेतथैतच्छ्रुतेजोमूलाधरोपर्यग्निसंउलेतत्रत्येनाग्निनाभिवक्त्रैस्तसंघोषवत्प्राणवायुनाग्नौधूम
 मानेतमेववायुमग्निंशोपाधिमवष्टभ्यप्रथमेनादमात्रप्रणवात्मनाविभूयक्रमेणहृत्कंठताल्वोदिस्थानैःप्र
 सरणावच्छेदैरभिहृत्यमानंनानावर्णात्मनोऽनूयनानावेदशाखात्मकंभवतीतिदार्ष्टान्तिकेयोक्त्यं एवमेकरूपस
 त्वेनन्यस्योतिषोनेकरूपवेदात्मनाप्रसरणेदृष्टान्त्वाप्रसरणोन्ववस्थांतरंगतस्यापिनस्वभावान्स्वरूपविना
 शोवेत्यत्रदृष्टान्तद्वयमाहासुप्रक्षेपकरतिप्रक्षेपएवप्रक्षेपकः यथा लवणस्यासुप्रक्षेपोनस्वभावहानिकरस्तदवस्था
 स्थापितवणस्तानपादोह यथावाद्यतस्योष्णमुक्तासंस्पृशोनिष्ठतमन्यथयति एवमिदमपीत्यर्थः = प्राप्तादृष्टान्ताभ्याम
 यमर्थः सूचितोयथाजलाग्नौपाधिविगमेलवराद्यतयोः सूवीवस्थाप्राप्तिः पिंडाकारेणतथाब्रह्मतेजसोपिकायाग्नि
 प्राणमनःप्राणुपाध्वपगमेस्वरूपेणविह्वनावस्थापन्निरिति न वेदस्या नित्यत्वमिति इदानीमुक्तबोधवत्सदिति वेदात्म

नाविहाविभविहृष्टातमाह-प्रमिध्यानुविस्तिरिवैतदिति अत्रदेरूपेणवैतमप्रसंगमभिधानुरभिधानकर्तुःसंक
 ल्पमात्रेणप्रासादादिकार्येनिर्मातुर्योगीश्वरस्यविस्तिरिविस्तारःशेषमीश्वरवद्विस्तारोवेदत्यर्थः अत्रास्मिन्नर्थेतिरा
 हरतिहृष्टतिनिर्विशेषः किंतदाहाथकस्मादितिउत्तरमाहयस्मादिति यस्मादुच्चारिमात्रेणवायवेदःप्राणावात्मासर्व
 शरीरंजगदित्येतद्विद्योतयतिप्रकाशयतितस्माद्वैद्युतरतिवेदउच्यतेरतिपोजना यस्मादुत्पिंडवद्वनीभूतेवेदावस्थाप्र
 णावात्मकमिमिदंब्रह्मासीत्तस्मादोमित्यनेनेतदपरिमितंब्रह्मतेजउपासीतप्रणवमालंबब्रह्मध्यायीतेत्यर्थः एतदु
 क्तंभवतिसर्ववेदार्थवलेवननिबन्धनोहिसर्वकामाःपुरुषार्थभूताःप्रसिद्धाःतेसर्वप्रणवावलेवनंब्रह्मध्यायना
 भवन्ति प्रणवस्यसर्ववेदात्मकत्वाद्ब्रह्मणश्चसर्वविश्वकत्वात्सर्वपुरुषार्थरूपत्वादेति वेदोक्तमस्मान्तेनरनिरूपणा
 तदर्थप्रकाशकाश्लोकामनःकायाग्निमोहंतीत्यादयएवाह्यप्रपिनिवेशयितुंयुक्तास्तथापिअमित्यनेनेतदुपासी
 तेतिपरस्यतेजसउपासनविधानादुपास्यस्यतेजसोवस्थाविशेषावस्थानवक्तुंमध्येपुरुषइत्यादयःश्लोकाउपासीतां
 षांवाश्रयःस्वप्नवारीयेतिपरत्रवर्तिष्यमाणैःश्लोकेरेकवाक्यताकर्तव्या तथाचयथापाठक्रममिदमाल्यानेप
 र्थक्रमेणैवार्थसंगतिर्दृष्ट्या पुरुषश्चाश्रयोयौयंदक्षिणोक्षिणवस्थितःइंद्रोयमस्यजायेयंसमेवाक्षिणवस्थि
 ता समागमस्नायोरैवहृदयान्तर्गतैरुद्यौ तेजसल्लोहितस्यात्रविउएवामयोस्तयोः हृदयादायतीतावब्रह्म

५५

स्मि

स्या १

१००

६५

१३

यात्रिगतातावदायतीदीर्घावावच्चक्षुरतोश्चक्षुषिप्रतिष्ठितासरभौमिंद्रं दारणाविति वासारयात्पताविति वा
 सारणीनामनाडीसंवरणमार्गभूतापिएकापिसतीतयोद्योसम्यदक्षिणाक्षिप्रापकत्वात्तद्विधोअनेत्यर्थः
 अथैतयोरेवासतिसंवारिणीयेषाहृदयोहृद्वानाद्युच्चरतीति श्रुत्यंतरं एवमनयो जगिस्त्वेषावस्थातसंवर
 णमार्गानुक्ताः इदानीं सुप्तिप्राप्तिक्रमेणावस्थानयातीतं तुरीयं पदमेकरसंतत्त्वमनयोर्वक्तुं अतदिहाथदुक्तं
 वेतिसिद्धवक्तृत्वाप्रकृतवेदाविभविनिषयं श्लोकजातमुदाहरति मनः कायाग्निमाहंति संप्रेरयति मारुतं मारु
 तसूरसिंवरं नृमंडं जनपतिस्वरं स्वजाग्रियोगाहृदि संयुक्तं मणोर्यणुदिरणुः कंठदेशे अजिह्वाग्रदेशे अणुकंठ
 विद्धिविनिर्गतं सारं कमेवमाहुरिति उद्धृत्य वासनतयात्मविवक्षयानुगृहीततया बुधानियुक्तमनः कायाग्नि
 शरीरस्थितिमूष्मरूपमग्निमोहंति प्रबोधयति स कायाग्निमीरुतं प्रमाणं संप्रेरयति व्यापारयति घोषवंतमापाद
 दयतीत्यर्थः मारुतसूरसिंवरं नृमंडं स्वरं बोधं जनयति ततः स्वजाग्रियोगान्निर्मेयं काष्ठं स्वजदत्तुयते स्वज
 स्थानीयेनाग्निना योगोहृदि नरः प्रदेशो संयुक्तं स मणो लोडितं तन्मारुतस्वरूपं मनो वृत्तु परं प्रथममणोः
 स्रश्मा केवला मारुताद्वियस्मादणुरेव मंडं स्वरात्मको जातः स पुनः प्रासदिरणुर्दिगुणितं पुनर्जिह्वाग्रदेशे

८२

कंठदेशे

१३/१

१३/१

१०७

विषयामकमानसंप्रतिमहसाविषयामकमानसंप्रविणतावरावर्तनेनपरमपुरुषार्थरूपाविद्यानिर्वृ
त्तिपरमानंदाविर्भावसाधनप्रत्यगात्मतत्त्वब्रह्मप्रवणतामापद्यपरंब्रह्म तेवैवोद्यितुमशक्नुव
न्नादौकर्माण्येवपुरुषार्थसाधनतयोपदिशति पुनस्तत्रैवनिष्ठासंपन्ननिष्ठस्यनित्यनैमित्तिक
कर्मनिष्ठानप्रभावतःशनैःशुध्यमानांतःकरास्यपुनरीश्वराण्यावुध्यते

140 135 130 125 120 115 110 105 100 95 90 85 80 75 70 65 60 55 50 45 40 35 30 25 20 15 10 5 0

1. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 8

676

$$\frac{b}{ab}$$

50

576 6 11 50 (12)